

MILJENKO JERGOVIĆ

KARIVAN

Ivana priče ne pamte. To valja reći odmah na početku, prije nego što se spomene F. R., konstruktor reda vožnje pri Željezničkom transportnom poduzeću u Sarajevu, koji je s jeseni 1958. posjetio župni ured u Kreševu.

O Ivanu se zna da je po nečemu bio crn. Crnim su, recimo, nazivani zločinci, no on zločinac po svoj prilici nije bio. Njegovi su potomci živjeli odveć mirnim, čak potunjenim i uplašenim životom da bi se mogla prihvatiti pretpostavka o Ivanovom sukobu s turskim zakonima. Crni su katkad bili i junaci. Kao, recimo, onaj Đorđe, koji je puno nakon Ivanove smrti, tamo na Istoku, oglašen junakom. No mlaka i mutna krv Ivanovih nasljednika, sklonih melankoliji i bezrazložnom odustajanju od svake borbe, prije će reći da je Ivan ipak bio samo kovač i da je po tome bio crn, kara-Ivan, i da je tako postao prvi tanki, a ipak najvažniji korijen obiteljskog stabla Karivana, stabla koje će, kako nam kasnije sve priče govore, biti lomnih grana i nejaka dubla, ali će se pretapati u brojna druga prezimena i širiti se Bosnom, od Sarajeva do Banje Luke i šire, sve do krajnjih granica Habsburške Monarhije, pa još dalje, do Kanade i Amerike gdje su, kako je urednim rukopisom bilježio F. R., živjela dvojica braće čija je majka bila kreševska Karivanka. F. R., konstruktor reda vožnje pri Željezničkom transportnom poduzeću u Sarajevu, imao je strast za činjenicama. Mislio je da se zbirom pravilno raspoređenih

podataka može objasniti život i da se pomoću njih mogu izbjeći sve zamke koje on donosi. A ako se već ne mogu izbjeći, barem se tuga, koja dolazi poslije svega, može učiniti manjom i snošljivijom. F. R. je po majci, smjernoj i nujnoj ženi, bio Karivan, dok je po ocu, divljem, piću i ženama sklonom kovaču koji je 1888. stigao u Bosnu da iskuje kvake i zakivke Sarajevske katedrale, bio Slovenac. U podatku da je majci po dobroti i duševnom miru više sklon vjerojatno i leži odgovor na pitanje zašto je s jeseni 1958. odlučio uzeti slobodan dan (valja naglasiti da godišnje odmore u četrdeset godina svoga službovanja nikada nije koristio) i zaputiti se u Župni ured pri crkvi svete Katarine u Kreševu.

F. R.-a je cijeloga života mučilo što je to njegova majka vidjela u raspusnome čovjeku divljih manira i zastrašujuće energije koji je trošio sve oko sebe, od rakije i vina, do gradova i ljudi, sve dok nije, nadživjevši je nekoliko desetljeća, skončao u dubokoj starosti, u gradskoj bolnici u Zenici, nagovarajući lokalne mangupe da mu u obližnjoj apoteci kupe stopostotnog alkohola kojim bi zatomio svoju devedesetogodišnju žeđ. Jedina veza koju je uspio pronaći ležala je u njezinom prezimenu i u obiteljskoj kovačnici Karivana u središtu Kreševa. Ta nježna i krhka ženica ipak je imala crno prezime, a njezini su rođaci, mada odreda tugujući Bosanci, gledali u isti oganj koji je razjarivao i ludoga Slovenca.

Do Kreševa se F. R. odvezao autobusom, mada je to prijevozno sredstvo prezirao, smatrao ga divljačkim izdankom moderne civilizacije, apsolutno nedostojnim metafizički preciznom huku željeznice. Usput je zabilježio karakteristike krajolika, popisao ih u mali crni teftar, duboko vjerujući u važnost zapisanih riječi, koje će koristiti ako ne njemu, a ono njegovim

potomcima. Kroničar budućih vremena u tome ne bi smio vidjeti ništa čudno, naravno ako zna da je F. R. kao austrijski ratni zarobljenik u Italiji uredno vodio svoj dnevnik tijekom 1917. i 1918., pazeći da ga nitko od njegovih, mahom neozbiljnih, supatnika ne dešifrira. Dnevnik je naime pisan talijanskim jezikom, a ćirilničnim pismom. Kao što još nije spomenuto, F. R. je osim za činjenicama imao strast i za jezicima. Prvi, njemački, naučio je u Franjevačkoj gimnaziji u Travniku, a do smrti u Sarajevu 1972. govorio ih je još desetak. No zabilješke s puta u Kreševo ispisivao je materinjim jezikom, krupnim štampanim slovima latiničkog pisma.

Pažljivom čitatelju je vjerojatno već upala u oko činjenica da F. R. u Kreševo odlazi kao čovjek kojemu u tom mjestu ništa ne pripada, te je ispunjen onom poznatom turističkom strepnjom pred nepoznatim. Razjašnjenje stiže, i obiteljska kovačnica, koja ga je mogla vezati za to mjesto, 1958. više nije pripadala Karivanima. Za to nije bila kriva ni nečija kockarska sklonost, a ni komunizam. Mutna karivanska krv, bosanski nemar i melankolija naveli su F. R.-a i njegove rođake da nakon smrti svojih starih odustanu od svake ostavinske rasprave i zarad lijepih uspomena ostave kovačnicu državi. Stoga su i F. R.-ova sjećanja na Kreševo dječje uljepšana.

Župnik je klimnuo glavom i ustvrdio kako će za preciznu i neporecivu izradu obiteljskoga stabla biti potrebno dva-tri dana. Kako je F. R. proveo to vrijeme, je li se vratio u Sarajevo ili je noćio kod poznatih (kojih?) u Kreševu ostat će zauvijek tajna, no izvjesno je kako je 12. 11. 1958. preuzeo uredno iscrtano i datirano obiteljsko stablo Karivana koje će

nasljednici pronaći usred ratnih zbivanja s proljeća 1992. među njegovim uredno složenim spisima i nad kojim će se u vrijeme najvećeg zapamćenog pogroma svoga roda i zavičaja liječiti od očaja. Toliko mrtvih na komadiću papira, obilježenom nizom strašnih i običnih sudbina, garantiralo je i u najstrašnijim vremenima neki život.

Nije poznato kako se i kada F. R. koristio crtežom obiteljskoga stabla, niti je li ga on utješio ili umirio u njegovoj čežnji da svojoj majci, barem nakon smrti, nađe spas od vatrenoga Slovenca čije brave i danas stoje ukovane na masivnim vratima Katedrale u Sarajevu. U njegovom crnom tefteru čitamo tek da je župnik bio ljubazan za razliku od »njegova psa koji je, mada vezan pred Župnim dvorom svojim lavežom i nakostriješenom dlakom plašio sve one koji su u Kreševu došli nekim poslom i u tom poslu se zatekli kod crkve«.

Do drugih detalja o potrazi za obiteljskim stablom Karivana danas je već nemoguće doći. F. R., kao što je rečeno, već dvadeset i dvije duge godine počiva pod zemljom gradskog groblja na Barama, župnik je umro i prije njega, a ni lavež se, kako svjedoče izbjegli glasovi, više ne čuje pred Župnim uredom u Kreševu. Ime Karivana traje u mnoštvu drugih prezimena (i u nekolicini onih koji ga još uvijek nose), dok god je ljudi koji ga pamte, makar se nikada ne upitali tko je bio taj Ivan. I je li samo zbog kovačkoga zanata bio crn. Ili su ga crnim zvali i zbog teških buđenja njegovih dalekih potomaka koji se u tuđemu svijetu, usred svoje fiziološke tuge, svakoga jutra pitaju nije li moglo svanuti koji sat kasnije, ako već svanjivati mora.

Njihova limfa pamti da su oko Kreševa sve sama visoka brda koja barem malo uspore sunce u njegovu uzaludnom poslu.

ŽRTVA

Bilo je to u vrijeme dobrog cara Franje, konj Šimuna Gavrana se propeo i kopitom u glavu pogodio trogodišnjeg dječaka, sina solunskoga Grka koji je još za turskog vakta, bježeći od nečije osvete, došao u ove krajeve. U šumi iznad mjesta sagradio je kuću, naselio ženu i dvije kćeri, a Bog mu se nakon sedam godina straha i samovanja u tuđem jeziku smilovao i darivao mu sina, imenom Aleksandra, kojega će, eto, prije nego mu se svijet otkrio u svojoj veličini, uzeti natrag sebi. Nesretni otac sahranio je dijete pokraj kuće jer u blizini nije bilo pravoslavnog groblja, a Grk je vjerovao kako će nesreću lakše podnositi ako mu sin, mimo svih narodnih i crkvenih propisa, bude bliže duši i očima.

Šimun Gavran je ustrijelio konja mada su mu neki predlagali da ga proda. Zlom se ne trguje, rekao im je. No nije se usudio Grku doći pred kuću, pogledati ga u oči i reći kako bi mu lakše bilo da je Kulaš oborio i ubio bilo koje od njegovo četvero djece. Zato je to govorio gdje je i kome je stigao, valjda vjerujući da će glas na neki način stići do Grka i navesti ga da mu ne spominje ime kada do kasno u noć od tuge ne može zaspati. Ponavljao je Šimun Gavran tu rečenicu i pred svojom Nalinom, a ona se krstila i tjerala zle slutnje s krovnog sljemena.

Nakon mjesec dana pao je veliki snijeg, najveći otkad mjesto i krovovi

kuća pamte zime. Sirotog i maloumnog Iliju Kožulja poklopio je krov njegove kućice, jedva se izvukao ispod snijega, a onda je onako kroz mećavu krenuo bauljati selom, padalo je tako gusto da ništa pred sobom nije vidio, samo je vikao: »Sveta Marijo, majko Božja, pomози Iliji ako Boga znaš.« Na kraju je neka dobra ruka otvorila vrata, uhvatila Iliju za ovratnik i povukla ga unutra.

Tri dana nitko iz kuće nije mogao izaći, toliki je snijeg bio. A kada su ljudi probili prtine i pošli jedni među druge, krenula je i priča o strašnoj bijeloj noći u kojoj je nepoznati glas prizivao blaženu djevicu Mariju. Uzalud su oni pribraniji govorili kako je to bio glas Ilije Kožulja, priča se širila i nadopunjavala, a ubogi Ilija se više nije sjećao ni svoje kuće, ni mećave, a kamoli svoga glasa, tako da su na kraju svi počeli vjerovati da je mećava bila samo znak, da je molitva bila upozorenje, a da je glas koji ju je ponavljao zapravo duša malog Aleksandra.

Zima je prošla u smrtnome strahu, a s ranog proljeća ljudi su potajice počeli obilaziti oko Grkove kuće, približavati se dječjem grobu, neki su tvrdili da humak noću svijetli, a drugi su počeli potezati za rukav kakanjskog župnika i tražiti od njega da se mimo očeve volje i mimo svih pravila dijete nanovo i uz obred sahrani ne bi li mu se duša smirila i ne bi li nestalo prokletstva nad selom. Župnik je po stoti put objašnjavao kako to ne može učiniti, kako bi time činio protiv Božje volje i kako ne postoji nikakvo prokletstvo nego samo bapske priče.

Mada nakon mećave nije uslijedio dragi znak i mada se ni s neba ni sa zemlje selu nije dogodilo ništa loše, ljudi se nisu mogli smiriti. Odlazili su

u susjedno selo po hodžine zapise, vijence bijelog luka vješali na ulazna vrata, a Ignjac Križić je išao u Zenicu pravoslavnom parohu da mu ovaj kaže što im je činiti. Čovjek ga je zbunjeno gledao, od svega uspijevajući shvatiti da je nečiji konj ubio dijete.

Grk je primijetio da se u mjestu nešto čudno zbiva. Ljudi su ga gledali uplašeno, a stare bi se babe krstile kada bi ga s pedeset metara spazile. Nije, međutim, učinio ništa da dozna što se događa. Svu nesreću i sav strah ovoga svijeta već je preturio preko glave i bilo mu je svejedno što ga dalje čeka. Ipak je ženi i kćerima zapovjedio da ne silaze u mjesto.

Noću bi slušao kako krcka granje oko kuće, a ujutro bi brojao i uspoređivao tragove u blatu, tragove različitih veličina koji su se bez plana i smisla širili oko kuće, pa sve do dječakova groba. Razmišljao je hoće li jednom te stope prekoračiti njegov kućni prag i okončati to strašno desetogodišnje progonjenje koje je iz sasvim drugih razloga počelo u Solunu, a nastavlja se, eto, već mučno i dosadno, izvan svakog ljudskog straha kroz te crne bosanske noći u kojima on osim kratkog Aleksandrovog bljeska nije upoznao vedrinu.

Tog ljeta došli su iz Beča geometri premjeravati zemlju. S njima je bio uštogljeni mladić u gradskom odijelu, ali bez fesa, koji je ljudima objašnjavao što Austrijanci hoće. Gradit će se put, objasnio je, pa će neke kuće morati biti srušene, »al' će Švabo iz carske kase dat' pare da nikom ništa ne usfali i da svatko oštećen dva'est metara dalje može sagraditi ljepšu i veću kuću«. Ljudi mu, naravno, nisu povjerovali već zbog one riječi »oštećen«. Ako će kuća biti ljepša i veća, što mu onda to

»oštećen« znači? Niti će kuća biti sagrađena, niti će put biti probijen, niti dobri car Franjo ima sa svim tim ikakve veze. Konj Šimuna Gavrana ubio je na mjestu Grkovog malog, i to je sve. Hoće li to biti naplaćeno mećavom koja će selo zbrisati s lica zemlje ili će biti nekako drukčije ili će stvar biti obavljena preko tih, kao, geometara samo je stvar Božje volje. Najprije ga je Šimunov konj ubio, onda smo mi mirno gledali kako ga otac kao stvar pod zemlju baca, govorili su, poprijeko gledajući Šimuna Gavrana, koji, eto, nije znao kako je nedovoljno zatući beštiju koja usmrti dijete, nego treba učiniti nešto više. Što, to nitko nije znao.

Osim, možda, Šimuna Gavrana kada je uzeo konop kojim je nekada vodio konja, namazao ga lojem, s jedne strane načinio čvor kakav čovjek zna vezati samo jednom u životu, a drugu stranu vezao za gredu u štali, stao na tronožac, provukao glavu, čvor prislonio uz adamovu jabučicu vjerujući da kroz nju život najbrže iščili. Pronašla ga je pred večer Malina kako visi modar kao neobrana šljiva.

Grk je znao da mora doći na sprovod Šimuna Gavrana. Barem zarad duša koje će se, ako sve nije laž, na onome svijetu sresti. Stajao je ponad rake nad kojom ni ovoga puta nije moglo biti svećenika, u tišini koja se jezovito širila dolinom, među ljudima zagledanim u prazno, preko puta Maline i njezine djece. Oni su vjerovali da ipak postoji neki uski prolaz, ne širi od naprska, ali ipak dovoljan da se provuku u okrilje božje milosti. Grk je bacio grumen teške bosanske zemlje na sanduk, okrenuo se i otišao. Dok je tražio ključ, vidio ju je opet, kao mlade mjesece pri dnu noktiju.

Od te godine snjegovi su mokri i brzo se tope. Nekada susjedna sela znaju već sasvim zabijeliti, a da na ovo ne padne niti pahuljica. Malo je još ljudi ostalo koji znaju zašto je to tako.

VERONIKA

Kad vode Lašve s proljeća preplave Nikoju ledinu, na prozor Čatića kuće izađe starica, razveže maramu i raspliće pletenice. Potom tankim bijelim prstima rastrese kosu, povuče se u dubinu sobe i namakne zastor. Nitko je ne vidi do sljedeće godine, ni u čaršiji, ni pred kućom, i nitko ne bi vjerovao da postoji kada tih nekoliko minuta, baš uvijek kada se Nikoja ledina nađe pod vodom, ne bi sa svoga prozora ponavljala isti ritual, navodeći ljude da se pitaju kome je i zašto posvećen i kakva je nesreća navela ženu iz Čatića kuće da svoj život pretvori u desetminutno prizivanje uspomene nad jalovom livadom.

Svoju petoricu sinova kovač je kroz život gonio kao vrag grešnu dušu. Kada bi malo poodrasli, jedan po jedan bježali su od njega, koji na rad u rudnik, koji kod fratara na školovanje. Kada je posljednji otišao, s ocem je ostala samo najmlađa kći, lijepa Veronika, pred čijim je licem i očima i najgori seoski kabadahija postajao tiši i finiji, da ne povrijedi takvu krasotu ili da je ne pretvori u nebeski ukras koji će rastjerati vjetar nad Kruščicom. No kovač je u Veroniki vidio nešto drugo. Ili možda nije vidio ništa. Kada bi se pijan vratio iz Zenice, ošinuo bi je zakrvavljenim očima i zarežao, a ona bi se skrivala po mračnim kutovima, sve moleći Boga da se vatra ne razbukti u ognjištu i ne osvijetli je prije nego što otac zaspi.

Valjda mu je bilo teško gledati je pokraj sebe, pa je kovač svojoj kćeri jednog popodneva kada se vratio iz mjesta rekao da se sutra ranom zorom javi Mili birtašu. Pomagat će mu, prati čaše i raditi kao konobarica. Djevojka nije progovorila ni riječ, a tko zna je li kovač ikada od nje i čuo glasa.

Valja napomenuti da se ovo događa u vrijeme kada po Bosni nijedna cura iz poštene kuće nije radila u birtiji. I najveća sirotinja bi radije umirala od gladi nego što bi svoje dijete pripustila u neki pjanački brlog u kakvima su obično posluživale nekakve ženturače koje bi gazda doveo tko zna odakle i koje često nisu znale ni jezika. Jedine riječi koje su naučile bile su mehka šljiva, kahva, himber, kruna i sto krajcara. Naučile bi ponešto i valjajući se s putnicima namjernicima po gornjim odajama u kojima se u svakoj bosanskoj birtiji događalo ono po čemu su ljudi u svakome vremenu ovo vrijeme razlikovali od starih dobrih vremena.

Eto, na takvo je mjesto kovač poslao svoju Veroniku da bi konačno ostao sam ili da bi iz nikad otkrivenih razloga učinio najgoru pakost svome porodu. Veronika je promicala između stolova s tacnama koje su joj ispadale iz ruku čim bi je pogledale neke pijane oči. Mile birtaš nikada nije vikao na nju, valjda iz straha što je suučesnik u strašnome zlu koje se, istina, još uvijek nije dogodilo, ali koje ne može spriječiti jer mu je otac u nasljedstvo ostavio tu birtiju, a Bog mu odredio da radi posao koji nikom poštenom nije drag, ali kojim prehranjuje djecu u vjeri da će odrasti u drukčije ljude i da nikada iznad svojih glava neće slušati škripu stropnih dasaka i među prstima razmazivati ljepljive ostatke upravo

začetog života.

Veronika nije odlazila u gornje odaje, niti ju je itko na takvo što nagovarao. Ljepota koja je obasjavala četiri kavanska zida pretvarala se u nešto drugo što je ljudima stvaralo dojam čudnovate prijatnje zbog onoga što čine i što će tek činiti kada se pijani vrate kućama.

Za Tomaša se govorilo da je pobjegao s fronte. Jednoga dana pojavio se u birtiji u vojničkim hlačama, plavokos i uplašena pogleda i sjeo na jedinu slobodnu stolicu, na koljena stavio tacnu sa džezvom i fildžanom i onako ispod oka prešao preko lica ljudi, valjda tražeći onog koji bi ga mogao prijaviti. Veronika mu je donijela komad kruha, on je klimnuo glavom, a ona se, kako neki tvrde, nasmiješila. Možda i nije, ali tako kaže priča u kojoj je, vjerojatno, nakon trideset godina ukrašavanja i dopričavanja ponešto i izmišljeno.

Nitko ne zna gdje je Tomaš spavao. Mile birtaš je govorio da je iskopao bivak u šumi koji su Milini sinovi otkrili sljedećeg proljeća, baš u vrijeme kada se ono o čemu govori ova priča okončalo na najgori način. No činjenica je da je narednih dana svakog popodneva plavokosi Poljak dolazio u birtiju, sjedao na istu stolicu i na koljenima držao istu bakrenu tacnu.

Mile birtaš je pozvao Veroniku u stranu, uhvatio je za rame i rekao:

— Nemoj dijete! Otići će on, a ti ćeš ostati.

Ona ga je prvi put prkosno pogledala i odgovorila:

— Ne znam o kome vi govorite. Niti će tko otići, niti će tko ostati, a ne znam ni da je tko i dolazio. Ja radim svoj posao, a ako ga ne radim kako treba, vi mi to recite, ali tako da razumijem.

Mile birtaš je otišao ne rekavši više ništa. Oni koji vole ukrašavati priče kunu se da je baš te noći, negdje pred fajronat, zaškripao drveni strop nad glavama i da se fina bijela prašina osula po stolovima. Trajalo je kratko, kažu, a Tomaša nije bilo na njegovoj stolici.

Pred Svetu Katu Poljak se posljednji put pojavio u birtiji, ispio svoju džezvicu i više ga nitko nikada nije vidio. U prvo se vrijeme pričalo kako ga je neki Hasan vidio između dvojice soldata, okovanog, kako prelazi most kod Kamberovića polja, prema zatvoru, no kako se taj Hasan nikada nije pojavio u birtiji da sam potvrdi priču, na kraju je prihvaćeno da je Tomaš nestao bez traga.

Nitko nije primijetio kada je Veroniki počeo rasti trbuh. Dobro ga je skrivala ispod kecelje, tako da ni žene što čekaju muževe pred birtijom i inače vide sve nisu u svojim ogovaranjima posumnjale u nju. No izvjesno je da se nakon Poljakovog odlaska Veronika više nikada nije osmjehnula.

Bio je kraj ožujka kada je Mijo Barešić zalupao na kovačeva vrata. Ovaj je uzeo crnu maramu i pokrio ogledalo. Nije rekao ništa, niti mu se izraz lica promijenio nakon što je čuo da je Veroniku izbacila voda na Nikoju ledinu, zajedno s djetetom koje bi se rodilo možda za deset dana.

Nakon ovog događaja Kata Catić, najstarija kći Mile birtaša, više nikada nije izašla iz kuće. Kakve je ona mogla imati veze s lijepom Veronikom, zašto je njezinu sudbinu sebi natovarila na vrat i zašto svake godine raspliće kose i kome tako raspliće životne pute, na ta pitanja u dolini Lašve nitko nikada nije našao odgovor.

ŠKORPIJA

Josip, sin Anđe i Josipa, unuk Gašparov i Antunov, imao je osam godina kada je palcem i kažiprstom uhvatio škorpiju, bosonog trčao kroz mjesto plašeći kako žensku, tako i mušku djecu, te je stekao nadimak Jozo Akrep, koji će ga pratiti sve do smrti i biti uzrok mnogih problema, i s kršćanskom i s turskom muškadijom, jer se uz Lepenicu raščulo kako ima jedan koji je zavrijedio najstrašnije od svih imena jer je spreman golim se rukama poduhvatiti s onima koje je Bog stvorio, među hajvanima i među insanima, da po zemlji šire strah i strepnju. Legenda naravno nije imala nikakve veze sa stvarnošću. Stoji tek da je Jozo Akrep kao dječarac uhvatio škorpiju ne znajući ništa o njezinu otrovu, vjerujući da sva njezina sila leži u dvije male bezopasne štipaljke. Izbjegao je njezinom otrovu, ali neće izbjeći otrovu i mračnoj moći onih koji svijetom hodaju samo da bi izazivali kavgu, da bi vrijeđali i ubijali, i tražili onoga koji će im doći glave. Jozo Akrep nikoga nije mogao doći glave jer je bio slab u rukama, drhtav u srcu, dobar u duši i spor na mislima. Nakon što je taj jedan put potrčao kroz mjesto kao gazija, tukao ga je tko god je stigao i kome god je usfalilo samopouzdanja, pa ga je htio naći u krvi koja će se

iz Jozina nosa cijediti po prašini.

Kada je navršio osamnaestu, otac je Jozu dao za ružnu Maru, u deseto selo, sve se nadajući da tamo ne znaju za priču o nadljudskim moćima koja mu je pratila sina i uvaljivala ga u silne nevolje. No, ako tamo možda i nisu ništa znali o Jozi, dobro im je znan bio njegov nadimak iz kojega su mogli izvući sve ostalo, pa i novu legendu o Jozinu čudotvorstvu, koje on ni pod najgorim batinama ne otkriva jer su čudotvorci, kako piše i u svetim knjigama, spremni činiti čuda samo u najgorim okolnostima i u krajnjem slučaju.

Seljaci su učinili sve da od života Joze Akrepa i njegove nesretnice Mare načine krajnji slučaj. Najprije su ga začikavali, smijali mu se iza leđa, pa u lice, a onda su ga počeli bez razloga udarati među rebra i onako, u prolazu, punom šakom hvatati za muškost sve dok ne bi počeo pocikivati kao mlada. Uskoro je Jozo Akrep postao seoskom zabavom, nekom vrstom folklorne činjenice o kojoj se manje razmišlja što je se više upražnjava. Samo bi rijetko noću, nakon velikih nesreća ili pred oluje, žene muževima ispod glasa govorile kako nije pametno ono što čine Jozi Akrepu jer se nikad ne zna, čovjek nikada ne može biti siguran. Možda su točne priče o čudima, o pravednicima koje svijet nije prepoznao, pa ga je stigla strašna kazna. Muževi su odmahivali rukama, mada ni sami nisu baš uvijek bili sigurni da iza svega ne postoji Nešto. Uplašila bi ih na trenutak Jozina sposobnost da sva poniženja prihvaća bez buđenja zvijeri u sebi, bez nemoćnog razmahivanja šakama, bez vike i dreke karakteristične za seoske budale.

Što je u duši Joze Akrepa i žene mu Mare ležalo sve te godine pune jada i poniženja, nitko ne može znati jer nitko u njihovu kuću nije ni zavirivao, niti ih je itko pitao za zdravlje. Za druge njihov je svijet bio tajna u koju neće prodrijeti jer ne žele, a kada u trenucima svoje tuge požele, neće više biti načina. O Jozi i Mari govorit će u vremenima koja dolaze samo oni koji su skloni bezočnome izmišljanju i kojima narod vjeruje jer znaju uvjerljivo lagati, a tuđi grijeh isticati kao svoju vrlinu.

Jozo Akrep ušao je prvi put u birtiju da bi rekao kako je Mara mrtva. Ugasila se tek tako, bez ikakva prethodna znaka, bez bolesti i kuknjave. Otišla je kao što odlaze nezvani gosti. Kartaši za drugim stolom pogledali su u Jozu i vratili se svojoj igri. Nisu rekli ništa jer bi u tome trenutku bilo neumjesno da kažu ono što im je, kao i svih prethodnih godina, bilo na pameti. Jozo se okrenuo i izišao razmišljajući kako Maru sahraniti, kako je predati Bogu na način koji zaslužuje svaka krštena duša. U blizini se nije našao nitko tko bi mu dao odgovor.

Marina smrt pada u vrijeme kada se Turci povlače iz Bosne. Sa zapada su zamirisala druga vremena, Husein-kapetanova pobuna je propala, Latas samo što nije protutnjao preko ljudskih glava, raja je podignula glavu i gledala u oči one koje nekad nije smjela ni u stražnjicu pogledati, što je samo značilo kako je vrijeme za odlazak. Konjanici su projahali kroz selo dok je Jozo Akrep stajao pred birtijom ne znajući na koju će stranu. Prva četvorica nisu ga ni pogledala, ali je strašni Safet, ludi i stotinu puta raščinjeni ankarski beg, kojemu je, kažu, sultan poslao katil ferman, pa ga u posljednji tren povukao (ej, kome je to još povučen katil ferman), zastao pred Jozom Akrepom, konj mu se otimao i poskakivao,

ali je Turčin čekao sve dok Jozo ne podiže pogled.

— Nesrećo jedna, šta radiš tu?

— A zar se ne smije? — odvratio je bez volje Jozo.

— Smije se sada sve, a smjet će se i više; da kuće stoje na krovovima i ljudi hodaju na rukama. Takvo je došlo vrijeme. Zamisli kako je kad ja, evo, pitam za tebe — rekao je Safet cinično se osmjehnuvši, da li samom sebi ili Jozi Akrepu, to baš nije jasno.

— Umrla mi je žena — Jozo će, ne nadajući se ničemu.

— Nije umrla nego se spasila. Nas čeka predug put. A nju samo do groblja.

— Nikad mi još nitko nije umro i ne znam kako ću.

— Kao i svi drugi.

Rekao je to strašni Safet pred put u nepoznato, pogledao još jednom Jozu Akrepa i odjahao za svojim. Sunce samo što nije zapalo za brda, a prije nego što se mjesec jasno na nebu pojavi strašni će Safet već biti mrtav.

Kako je Jozo Akrep sahranio svoju Maru nitko pravo ne zna, kao što nitko ne zna ni gdje joj je grob. Njezinom smrću promijenila su se vremena.

Došla je druga vlast, počela popisivati ljude, raspitivati im se o očevima i djedovima, zavirivati po kućama i dovoditi nekakve čudne ljude s još čudnijim spravama da premjeravaju zemlju i određuju što je čije, mada se u selu to uvijek znalo.

Jozo Akrep živio je sam. Vremenom su prestala mrcvarenja, a pojačale su se kasnonoćne priče ispod jorgana. Mada nije učinio nikakvo čudo, o njegovim se čudima pričalo čak i u vrijeme kada su svi njegovi suvremenici zaboravljeni, kada je selo nestajalo u vatri, a zbjeg je s vrha brda pokazivao malenu izdvojenu brvnaru, jedinu nezapaljenu, u kojoj je prije stotinu i nešto godina živio Jozo Akrep, onaj Jozo koji je činio čuda i koji je na ravnoj nozi razgovarao sa strašnim Safetom, koji je dvadeset godina po Bosni zulum činio i s kojim ni Turčin nije mogao pravo govoriti. U ljeto 1992. nitko se od seljaka nije mogao sjećati jedne zacijelo važne činjenice. Safet se srušio s konja u sumrak, bez metka, bolesti i noža. Skončao je kao i Jozina Mara, možda zbog dječaka koji je kroz Kreševo protrčao sa škorpijom u ruci, ne znajući da tako mijenja povijest jedne zemlje.

ZAPARE

Ne poslušaj Ruža K. ni oca, ni mater, ni župnika, nego pobježi iz doma, triput obigra oko kuće Mustafe Zrne, handžije iz Klokota, pa mu se baci u zagrljaj. Nakon toga više nitko od župljana nije smio ni pitati za djevojku,

a ako bi je već htio spomenuti, ne dao Bog da kaže Ruža, njezino ime bilo je Đula. No kako je Mustafa bio prijek i naopak čovjek i kako se nije držao adeta, nego je dane provodio uz rakijski kazan, pa bi se tek u mamurluku i zlovolji sjetio da ima ženu, ne izdrža dugo Đula u njegovoj kući. Opet pobježe, kao što je pobjegla i iz očeve kuće, ali je ovaj put više nitko nikada nije vidio, pa nitko ni ne zna koje sad ime nosi ako je živa.

Razgnjevi se tada Mustafa Zrno i zaputi se pravo na samostanska vrata gvardijanu fra Tomi Božinoviću ispostaviti račune i optužiti ga da mu je oteo ženu, negdje je drži zatvorenu i vraća je na svoju poganu vjeru. Uzalud je fra Tomo pokušavao Mustafu uvjeriti da takvo što ni u snu ne bi učinio, uzalud je netremice podnosio i šamare i pljuvanja, sve dok mu nije prekipjelo, dok nije dreknuo na Turčina i pride ga raspalio mašicama preko leđa. Tu noć i tri sljedeće fra Tomo nije mogao zaspati od silnoga straha pred handžijinom tužbom. Nije se toliko plašio utamničenja niti prilike da mu kadijini momci za kaznu udare na kuću, koliko ga je strah bilo globe koju neće moći platiti. Tužba, međutim, nije stizala, niti je itko od zvaničnika pokazivao da uopće zna za ono što se dogodilo na samostanskim kapijama.

Već je fra Tomo Božinović počeo zaboravljati ružni Mustafin posjet kadli, mjesec dana kasnije, opet ovaj uz dreku i psovke zalupa na vrata. Gvardijan mu otvori, a Mustafa nastavi s pljuvanjem i šamarima, kao da se od prošli put ništa nije ni dogodilo. I opet fra Tomo reče da, tako mu Boga na visinama, ne zna kamo se djenula Mustafina žena, a on je ne bi skrivao, ne dao mu Bog, ni njemu ni samostanu, a ni cijeloj Fojnici.

Mustafi riječi ništa nisu značile, nastavljao je po svome, već miješajući bijes sa suzama, ali jednako udarajući gvardijana po obrazima. A ovom opet udari krv u glavu, opet se lati mašica i raspali handžiju Mustafu Zrnu posred glave. Zaljulja se Mustafa, obli ga krv, pogleda još jednom gvardijana i bez riječi se okrenu i ode.

E, ako je prošli put zaboravio, ovaj put neće, pomisli fra Tomo Božinović i požuri izvijestiti braću što ih, koliko sutra, čeka. Tu noć prebrojavali su se dukati iz samostanske blagajne i smišljalo se kako odobrovoljiti kadiju da ne presudi najteže. Fra Tomo se već pomirio sa svakom pogibelji, mogu ga i utamničiti i smaknuti, ali ne može on trpjeti da ga bilo tko pola dana udara po obrazima. Te noći zaspao je kao dijete i zlo sanjao nije.

A sutradan i narednih dana — opet ništa, ni tužbe, ni Zrne. Fra Jozi se učinilo da ga je vidio na pijaci omotane glave, no od silna straha nije bio siguran. Gvardijan više nije znao što da misli, niti je imao kakvih planova kako da izbjegne čudnim događajima, tek bio je sasvim siguran kako će Mustafa Zrno opet doći da traži svoju ženu.

To se i dogodilo dva mjeseca kasnije, već je pao prvi snijeg. Opet je gvardijan otvorio kapiju i opet je Mustafa započeo istu priču, na isti način vrijeđajući fra Tomu. Ovaj ga je, unaprijed ohrabren, pokušavao izgurati, ali se handžija nije dao, nego je nastavljao po svome, sad po desnom, sad po lijevom obrazu. Uhvati se fra Tomo mašica:

— Pa zar ćemo opet isto?

Zgrabi Mustafa drugi kraj mašica i poče natezanje. Fra Tomo bi jači i ne samo što mu istrgnu mašice nego ga i na zemlju obori. Pridiže se Mustafa, otrese prašinu i opet bez riječi ode. Ponavljao se ovaj događaj uz sitne varijacije čitave naredne godine. U Mustafinim dolascima bilo je nekakve čudne pravilnosti; kad god bi se osjetila neka zapara, kada bi se vrane razgaktale, a lastavice razletjele na sve strane, kad god bi starog fra Marijana počele boljeti kosti, gvardijan je znao što ga čeka. No nikada se nije mogao naviknuti na Mustafine posjete, pogotovu kada bi počeo računati koliku bi globu samostan morao platiti kada bi se, ne dao Bog, sve kazne i svi udarci mašicama zbrojili. Osim toga, ne mora sam Mustafa prijaviti, uvijek oko samostana bude onih koji jedva čekaju da potrče kadiji i obijede fratra.

Osim toga, s vremenom ga je počelo mučiti što se zapravo dogodilo s Mustafinom Đulom ili Ružom. Kombinirao je u glavi gdje je sve onako poletna mogla otići. U jedno je, međutim, bio siguran: gdje god bila, opet nekome čini iste probleme i opet netko zbog nje nema mira. Ako je, recimo, stigla do Dubrovnika, sigurno je grad sa samim sobom posvađala, čudo da o tome već nema vijesti, a ako je došla do Mletaka, tri trga su pod njezinim pasjalucima potonula. A možda je tu negdje blizu, možda se iz prikrajka kao sam vrag smije i gvardijanovoj i Mustafinoj mucij, a o ocu i materi da i ne govorimo.

Nakon jednog Mustafinog posjeta fra Tomi pade luda na pamet. Izjutra se zaputi da će on handžiji na vrata. Ovaj ga mrko dočeka, a kako i ne bi kada je sinoć mašicama dobio po palcu. Fra Tomo opet nasmijan, kao da vidi starog prijatelja:

— Svu noć sam o tebi sanjao i u snu se s tobom pobratio.

Handžija ga najprije zaprepašteno pogleda, potom slegnu ramenima i raskrili ruke prihvaćajući ovu nenadanu vedrinu usred tmurna dana.

JERUZALEM

Bravar Tomo do vijeka neće oprostiti onima što su izmislili elzet brave. Premda je već odavno preživio Kristove godine, već se oženio, djecu narodio, okučio se i stekao svoju radnju, ugled u čaršiji i duševni mir zrelog čovjeka, nikada nije kako treba naučio zanat. Nije bio lijep čovjek, niti je bio glup, jednostavno nije imao trunke dara za zanat na koji ga je stari Ante K. poslao nakon što je shvatio da su se kovači namnožili poput kusiha pasa i da je bolje sina poslati da uči neki finiji i pipaviji posao. A u gradu kakav je tih godina bila Fojnica, u kojemu nije bilo ni urara ni mehaničara, bravarski zanat se činio najfinijim. Učio je Tomo kod majstora Ilije Krupca, dobrog i vječno tužnog čovjeka (oči mu se caklile kao da stalno plače), koji je vrlo brzo shvatio da od maloga neće biti ništa, barem ne u bravariji, ali ocu to nije mogao reći, nego je samo klimao glavom, kolutao očima i pokušavao Tomu naučiti ono najosnovnije.

Godinama se Tomo mučio oko kvaka i ključeva — ili je prorez bio preširok, pa ga zupci nisu zahvaćali, ili su zupci bili preoštri, pa bi za tri dana pokvarili sasvim novu bravu. Fojničani su znali da majstor Tomo nije nikakav majstor i da ih njegove brave nikada neće zaštititi od vještih

objijača kakvih je po Fojnici kao i u bilo kojem gradu na svijetu bilo previše, ali su ga podnosili, pogotovu nakon što je umro stari majstor, jer je bio njihov i jer naknadne kvarove prouzročene lošim radom nikada nije naplaćivao.

Moglo je to tako dok se u sarajevskim dućanima nije pojavilo najnovije čudo tehnike, elzet brava, savršena brava protiv lopova, koju je svatko mogao sam ugraditi u kapiju ili kućna vrata.

Elzetice su najprije nabavili boljestojeći i novotarijama skloniji ljudi, no već nakon par mjeseci malo je ostalo Fojničana s onim starinskim šklopotavim bravama koje si mogao, ako pijan izgubiš ključeve, otvoriti svinutim ekserom. Kako bi Tomo u čijim vratima primijetio novu ključanicu, tako je glavu obitelji prestajao pozdravljati. Ubrzo više nije poznavao nikoga osim Šimona Pinte, trgovca mješovitom robom i vrlo pobožnog Židova koji je u Fojnici prije dvadesetak godina pronašao mir nakon što je obigrao pola Bosne i stekao kakav-takav imutak da otvori svoj vlastiti dućan. Šimonu nije padalo na pamet promijeniti bravu, kasnije ćemo saznati i zašto, a kako nije zalazio po birtijama, s malo kime se u Fojnici pošteno i znao, malo ga je tko, osim djece i žena koje su pohodile dućan, uopće i primjećivao.

Bravar Tomo je iz dana u dan osjećao sve veću toplinu prema jedinom Fojničaninu koji u svoja vrata nije ugradio to đavolje čudo kojeg živ insan ne bi rasklopio i sklopio, a trgovac Simon nije mogao ne primijetiti svu jedinstvenost pozdrava upućenog mu u prolazu, niti je mogao izmaknuti bravarovoj potrebi da mu se priključi. S vremenom dvije konvencionalne

riječi vezivale su treću, pa desetu, pa tko zna koju.

Tomo i Šimon sjedili su, jedan pokraj drugog, na zidiću ispred pošte:

— Nađe li se posla, komšija? — upita Šimon i ugrize se za jezik. Riječi su mu poletjele brže od misli, pa je, eto, nehotice prisjeo čovjeku na muku.

— Našlo bi se da svijet nije poludio.

— Tako biva. Ni ja ne prodam ono što bi svak pametan kupio.

— Razbit će im se o glavu ko što im se uvijek i razbijalo. Na ove Tomine riječi strignu Šimon pogledom, nije više bio siguran smije li nastavljati ovakav razgovor. Kad god se povede priča o nesrećama, a da se ne kaže tko je unesrećen, nego se govori onako, ofrlje i mimo oka o ljudskim stradanjima, redovito se mora uplesti i priča o Bogu, jer sve što je načelno i što je opće njegova je volja, a u takvoj priči čovjek će riječju ili samo mislima doći u iskušenje božje djelo dovesti u pitanje. To nije dobro, mislio je Šimon Pinto, pogotovu pred inovjercem, čija te riječ može uplesti u još veće zlo.

— Lako ćemo s ljudima — okrenu Šimon na drugu stranu — teško je čovjeku sa samim sobom.

— Teško, al' to mu nema 'ko reć' — mudro će Tomo, pripaljujući cigaretu.

— Meni je, eto, otkako znam za sebe samo jedno, da mi je zapjevat'.

— Pa pjevaj, to se barem ne plaća.

— Pjevo bi' ja, al' glas me neće. Lijepu pjesmu i u gluho doba znam prepoznati, mogu osjetiti svako mjesto na kojem najbolji pjevač zeru falšira, ali pjevati ne mogu. Nigdje mi pjesme u glasu, svejedno što je u ušima imam.

Nasmija se Tomo, kao da mu se odjednom stijena svalila s leđa, razgovor mu nije bio najjasniji, ali ga je preplavio toplinom kakvu odavno nije osjetio.

— Eto, ti nisi za pjevanje, a ja nisam za brave, ali ti si trgovac, a ja sam ko biva bravar.

— A jesi li probo? — ozbiljno upita Šimon.

— Šta?

— Popravljati ove nove brave, čujem da se i one kvare.

— Ne moram probati, kao što ti ne moraš pjevati operu da shvatiš da ne možeš ni Bosa Mara Bosnu pregazila.

Šimon se osmijehne, pa uzdahnu, kao da je čuo veliku mudrost kakvu čovjek ne može osporiti, ali bi najradije o njoj pričao satima, sve je

potvrđujući i dokazujući kako su sav život i ljudska sudbina u njoj sadržani. Tako nastaju priče, pomisli Šimon, od jedne pametne misli, a možda tako nastaju i pjesme.

— Onde esta la jave ke estava in kašon. Mis nonus la trušerun kon grande dolor. De la kaza de Espanja, de Espanja — prošapta Šimon kroz nos, zaljulja se sklopljenih očiju i ramenom blago dodirnu bravara Tomu.

Tomo malo ustuknu, kakav je to vjetar obigrao oko Šimonove glave, pomisli, i kakve su to riječi iz njegovih usta izašle.

— Komšija, bolan, šta to radiš? — upita unezvjereno.

— Pjevam, Tomo, pjevam. Tako to ja radim. Eto, ti misliš da sam poludio, a kako je tek meni koji cijeli život slušam ovaj glas.

— A koja ti je to pjesma?

— Narodna, brate, bosanska, al' ne baš sasvim. Pjevo ju je moj djed.

— O čemu pjeva?

— Pita gdje je ključ što je bio u sanduku. Stari moji poniješe ga u golemom bolu. De la kaza de Espanja, poniješe ga od kuće u Španjolskoj.

Spusti Tomo pogled i sklopi ruke iznad koljena:

— Znaš šta, Šimone, promijeni i ti bravu, neću se ja ljutiti. Drugo je bilo kada su je oni onako hinjski mijenjali.

Šimon Pinto iznenađeno pogleda bravara:

— Ne mogu je promijeniti, ali ne zbog tebe, nego zato što svugdje, gdje god se preselio, istu bravu nosim sa sobom. I isti ključ. Moji stari su isto činili. Ovaj ključ već tristo godina otključava i zaključava naša vrata. — Simon je u desnoj ruci držao veliki zahrđali ključ, dug gotovo kao ljudska podlaktica.

— Je l' to zbog pjesme?

— Pravo da ti kažem, ne znam. Ili je ključ zbog pjesme ili je pjesma zbog ključa. To se zagubilo u sjećanju.

— Ako ti brava ode, džaba ću ti je popraviti — izusti Tomo gotovo kroz suze.

Klimnu Simon Pinto potvrdno, sitnim smiješkom preleti preko Tomina lica i nastavi:

— Jednom ću ovim ključem otključati vrata u Jeruzalemu. Barem se nadam. Kao što se nadam da ću u Jeruzalemu konačno pustiti svoj glas da pjeva onako kako bi trebao.

— Koju pjesmu? Onu o kući u Španjolskoj ili neku novu o kući u Fojnici?

— Ni jednu ni drugu. Prva mi ionako teško pada, a o drugoj neću ni misliti. Dosta mi je i Bosne i Fojnice.

— Šta ti ovdje, bolan, fali?

— Zapravo ništa, osim što mi se u glavu uvukla buba, znam da je skroz luda, ali je se osloboditi ne mogu. Sve mi se čini da mi je Bosna na grlo stala, pa ne mogu pjevati. Samo se ovdje, među ovim brdima i međedima može naći Židov koji ne zna pjevati. Znam da je blesavo ovo što ti govorim, ali mi nemoj zamjeriti jer se to ne odnosi na tebe, na ove ljude, nego samo na moju fiks-ideju o Bosni.

— E, pa ja ću ti reći da u Jeruzalemu sigurno ima ljudi koji ne znaju pjevati, kao što ću ti reći da ključ koji držiš neće pasati ni jednim tamošnjim vratima. — Suze tuge su u Tominim očima skoro postale suzama ljutnje.

— Ne velim da nije tako, ali ja moram ovako misliti i osjećati. Poludio bi' da nije Jeruzalema.

— Jes' ko što bi i ja da se ne breznam.

— Al' da se ti, Tomo, ne bi ljutio na moju ljutnju, reći ću ti jednu stvar. Te elzet brave ti je sigurno izmislio neki Židov. Uglavnom sve novotarije ti danas Židovi izmišljaju. Ljuti se na njega kao što se ja na Bosnu ljutim.

I mirna Bosna — kroz smijeh će Simon Pinto.

Iznenadi se Tomo poput djeteta, naglo se namršti, pa prasnu u smijeh.

Te jeseni razboli se Šimon Pinto. Da nije, ne dao Bog, što je sa mnom na hladnom sjedio, mislio je bravar Tomo, gledajući u Šimonov prozor i sve se dvoumeći hoće li zakucati na vrata i Rahelu upitati za prijateljevo zdravlje. Nije pitao, niti je dućandžiju više ikada vidio. Simon je umro na Svetu Katu, taman se prvi snijeg predomišljao hoće li pasti. Jeruzalem nije vidio, kao što ni Tomo nikada nije svojom rukom dodirnuo elzeticu. Rahela se s djecom preselila u Sarajevo, a u kuću se uselio neki Rade Čizmaš.

Tomo je danima obigravao oko njegovih vrata, sve čekajući da novi domaćin promijeni bravu. Tako je i bilo. Prišao mu je dok je Rade nešto petljao oko kvake i ponudio mu otkup stare brave i ključa. Ovaj ga ošinu mrkim pogledom i pristade uz cijenu od dva dinara.

Dobro sam prošao, mislio je Tomo vraćajući se kući. Za te pare ne bih mogao ni pjesmu u birtiji naručiti. Pomisli to i zapjeva, tiho, za dušu.

Konji

Svaki put kada bi se usred bijela dana smrklo nad Bobovcem, a gromovi

počeli stabla cijepati nadvoje pa načetvoro, starom bi se Juri Filipoviću učinilo da vidi konjanika kako na ogromnom halatu laganim kraljevskim kasom prelazi s jedne na drugu stranu stijene i pogledom šiba po dolini gdje umorni i uplašeni ljudi, njegovi podanici, čekaju da prođe i vrijeme i nevrijeme, da se, kada prođe oluja, vrate u doba prije Jurina rođenja i prije rođenja njegova oca, djeda i pradjeda. Devedesetgodišnjem vareškom geometru učinilo bi se za takvih dana da će zemlja završiti u nekom vremenskom procijepu i da će opet svi biti kraljeva djeca.

Jozo Filipović, nezaposleni nastavnik crtanja i liječeni alkoholičar, vraćao se noću sa četvrtoga na peti listopada s Vratnika na Alipašino polje. Pljuštalo je i iz neba i iz zemlje, on je bio bez kišobrana, ali mu je važnije od toga bilo da uhvati pravac i da ne završi na sve četiri, kao priljepak na asfaltu. Jozo Filipović je mislio da, ako jednom padne, više neće ustati. Već je bio zamakao pokraj Markala kada se na pustoj ulici, kojom nisu više prolazili ni ljudi, ni auti, ni psi, ukazala sjena paradnih kočija. Niz mokri asfalt odjekivao je bat kopita, Jozo se trgnuo, pogledao u kočijaša, izgubio ravnotežu i završio na pločniku.

Te noći fratar je došao posljednji put Juru Filipovića odriješiti grijeha. Ležao je na postelji, onemoćalih udova, blijedog lica i bistrih očiju. Okolo kuće su udarali gromovi te je fra Miro svako malo prekidao molitvu, štrecao se i poskakivao, a onda zbunjeno kolutao očima i gotovo se ispričavao starom Juri.

— Priđi prozoru, slobodno — tiho će starac. Fratar gaje zbunjeno pogledao.

— Pridi i ne boj se, imam još toliko vremena.

Jozo Filipović se pridigao na laktove i gledao kočije koje su ubrzavale niz ulicu. Na trenutak je zatvorio oči, ali je i dalje čuo sve sitniji i dalji tutanj kopita po asfaltu. Kao da u zemljanu posudu u pravilnome ritmu ubacuješ lješnjake. Zvuk mu se sviđao, pa je lice vratio na pločnik. Zemlja je treperila kao da se negdje duboko, ispod temelja svih kuća, događa pobuna mrava.

Fra Miro je gledao kroz prozor, oči su treptale iza debelih stakala naočala, i nazirao u daljini vrhove stoljetnih stabala, koja su se povijala do zemlje, kao da osluškuju podzemne glasove, vidio je pod bljeskom munje krovove Krajinovića kuća, koji su se, barem se tako fratra činilo, isto povijali pod snagom vjetra.

— Vidiš li šta, Miro? — upita starac.

— Gledam, ali ne znam šta ima za vidjeti.

Jure Filipović duboko uzdahnu i pomisli kako nekad, u vrijeme konjanika sa stijene, Bosnom nisu hodali kratkovidni fratri.

Jozo Filipović je zadrijemao onako ispružen po mokrom pločniku i vjerojatno ga je netko vidio s prozora pa je telefonirao policiji da pokupi »mrtvaca« što leži na Titovoj ulici, ispred ribarnice. Tek, Jozo osjeti kako je izgubio tlo pod trbuhom, naglo se prenu i ugleda zgađena lica dvojice

milicionara.

— Ha, pijano krme, evo se i upišo — progovori brkati debeljko sa šapkom natučenom preko čela.

— Nije drugovi, nego su kočije prošle, pa sam se od čuda ispružio.

Fra Miro Divić jasno je vidio munju kada je rascijepila omoriku iznad Krajinovića kuća i još jasnije je, na svjetlu te munje, vidio konjanika na ogromnom halatu kako laganim kraljevskim kasom prelazi s jedne na drugu stranu stijene, no kako sabran čovjek nikada ne vjeruje prvom dojmu, tako se fratar zapiljio u mrak čekajući novi grom. Zurio je baš u onaj dio mraka iza kojega je stijena, no nevrijeme se najednom smirilo i osim huka vjetra za sobom nije ostavilo nikakvoga traga.

Jozo Filipović, nezaposleni nastavnik crtanja i liječeni alkoholičar, nije imao ličnu kartu. Milicionari su ga strpali u maricu i sproveli u stanicu na Bjelavama radi »provjere identiteta«. Kiša je taman prestajala padati, a Jozo je kroz prozorčić prekrižen rešetkama gledao niz ulice nadajući se kako će opet vidjeti kočije.

Fra Miro je uzdahnuo i okrenuo se starom Juri. U prvi mah ga nije stigao ni pogledati jer je sabirao mir u duši i namještao izraz lica za nastavak obreda. I taman kada je zaustio, ošinu ga kao mjesečeva zraka prazan pogled Jure Filipovića, umirovljenog geometra iz Vareša. Fra Miro mahinalno pljesnu dlanovima, no starac je zbilja bio mrtav.

Jozo Filipović se kao klada svalio na drvenu klupu u Stanici milicije na Bjelavama. Brkati debeljko je telefonom provjeravao podatke i krajičkom oka promatrao Jozin san. Spavao je mirno, smiješeci se kao dijete koje drugog svijeta do bešike ne zna. Povremeno bi mu zatitrala gornja usna, kao da nekome nešto govori.

Fra Miro je, zbunjen razvojem događaja, položio dlan na Jurino čelo, potom odmahnuo rukom kao računovođa kada mu se razidu brojevi i izišao iz Jurine sobice. Osjećao se uvrijeđenim, a da ni sam nije znao za razlog.

Milicionar je potapšao Jozu po obrazu i iznenadio se kako se pijanac brzo probudio. Inače ih treba buditi i po pola sata.

— Hajde, daj neki telefonski broj da netko potvrdi da si taj za kojega se predstavljaš.

Jozo je zbunjeno pogledao milicionara, nikako mu malopredašnji san nije htio iz glave i još su mu uši bile pune konjskoga kasa. Ovaj put nisu bile kočije s dva vranca, nego samo jedan — halat i na njemu konjanik.

Fra Miro je izlazio iz kuće Jure Filipovića kad je zazvonio telefon. Glas s one strane žice bio je služben i odsječan, tražio je »druga Juru u vezi privedenog Joze«.

— Umro je prije pet minuta — fratar će hladno. Milicionar je zbunjeno zamuknuo, gotovo da upita »a kad će se vratiti«, potom pogleda u Jozu,

ovaj ne shvati što je u tom pogledu, ali je znao da mu pogled nije drag.

— Možeš ići, sve je u redu — izgovori brko i zagleda se u papire pred sobom.

— Tako brzo? — iznenadi se Jozo.

— Tako brzo.

Prva napomena:

Oslobođenje, 5. 10., str. 24: »U povodu proslave stogodišnjice sarajevskog tramvaja danas će se održati promenadna vožnja svih prijevoznih sredstava javnog gradskog prometa, od kočija iz prošlih stoljeća do tramvaja i trolejbusa, za ovu priliku posebno ukrašenih i okićenih.«

Druga napomena:

Fra Miro Divić nikome nije govorio za konjanika sa stijene. Mislio je da mu nitko neće vjerovati, a bila ga je i sramota zbog obreda koji nije obavio. Fra Miro je mislio da su i oluja i konjanik sotonina posla, sve da ugrabi dušu nesretnoga Jure Filipovića.

Treća napomena:

Jozo Filipović je za očevu smrt saznao od strine Mare. »Stari se nije

mučio, ko da mu je duša niz vjetar otišla.« Za značenje halata iz svoga sna saznat će tek ako pročita ovaj izvještaj.

Ferhatova Sveta obitelj

Stajali su pred kućom, dvojica u habitima, sa šarenim planinarskim ruksacima na leđima, i domišljali se s kojom bi izlikom pokucali o dovratka i kako bi domaćina naveli da ih pozove unutra, ponudi im stolice i dopusti da onako izokola izreknu razloge posjeta i zašto su dvadeset kilometara pješačili kroz zabit. Da su se zaputili u šetnju, e to mu ne mogu reći jer ni fratri po brdima ne šetaju u habitima. Uostalom, odjenuli su ih da im povjeruje da su fratri, a ne kojekakve vucibatine što obigravaju oko njegovih ovaca. Dugo su tako stajali fra Andro i fra Mijat, toliko dugo da nijedna priča ne bi izdržala dužinu njihova čekanja.

O Ferhatu Ukrini se u gradu, među katolicima, govorilo već godinama. Ljude nije zanimao njegov katun, niti činjenica da se do šezdesete nije oženio, niti to što živi kilometrima daleko od prvih susjeda, niti da je za prvih proljetnih dana golim rukama vukove davio, niti da svojom rukom nikada janje nije zaklao, niti što je jednom godišnje, pred Kurbanbajram, silazio do džamije, obišao je u dva kruga, nikada ne ulazeći. Ferhat Ukrina bio bi samo čudak da nije bilo priče o slici. Nitko nije znao o kakvoj slici, što ona prikazuje, koliko je stara i kako je katunar do nje došao. Znalo se samo, ne pitajte kako, da je na njoj neki sveti kršćanski motiv, o čijem se značenju i tajnim moćima pričalo svašta. Svaku je priču još više zapletalo i tjeralo na ponavljanje to što sliku nitko nije vidio.

Da prekratimo fra Andriño i fra Mijatovo čekanje, možemo još reći zašto su i kako dvojica fratara povjerovala u mahalske priče i dala se u potragu za katunom Ferhata Ukrine. Bilo je to u vrijeme proslave godišnjice franjevačkog reda u Bosni kada su iz samostanskih riznica na svjetlo dana iznesena sva blaga, od zlatnine i srebrnine preko inkunabula i dokumenata do renesansnih ulja, rezbarija i ručnih radova, svetih kipova i križeva koje su ujacu nosili na čelu kolone svaki put kada bi narod vodili u progonstvo. A pošto zle godine prođu, opet bi ih na svojim leđima nosili, ali ovaj put na začelju jer su ljudi, žureći svojim kućama, obično zaboravljali tko im je utjehom sačuvao ime i obraz. Među slikarijama koje su fra Andro i fra Mijat posvuda pronalazili, u zapuštenim crkvicama i iza hrastovih ormara u župnim uredima, bilo je i djela suvremenih bosanskih slikara, od Jurkića i Mijića do Šeremeta i Tješića, koja više nisu prikazivala samo vjerske teme. Bilo je tu polja u cvatu, djevojaka koje su pošle na vodu, težaka i ratnika, vrhova bosanskih planina u ljubičasta predvečerja. Fra Andro i fra Mijat tražili su sve što bi potvrdilo prisutnost Reda svetog Franje, sve što je samo prošlo kroz crkve i samostane ili ih se na posredan način tiče. I jedan i drugi nevoljko su pošli do katuna Ferhata Ukrine, ne bojeći se toliko uzaludnog posla i gubitka vremena, koliko da sami pred sobom ne ispadnu budale. Iako stari prijatelji, svaki je sumnjičavo gledao onog drugog, sve se trudeći da ne kaže suvišnu riječ, da unaprijed ne povjeruje kako Ferhat Ukrina zbilja krije nešto vrijedno, pa se onda gorko prevvari i tako da priliku prijatelju da po samostanu, uz smijeh, raspreda o njegovoj lakovjernosti. Bosanac se, čak i kada je fratar, najviše boji da ne dâ povoda zafrkancijama na svoj račun jer one katkad traju beskrajno dugo i znaju nadživjeti čovjeka.

Eto, tako su stajali fra Andro i fra Mijat, ne čineći ništa i ne progovarajući ni riječi sve dok se Ferhat Ukrina nije pojavio na vratima svoje brvnare. Trgnuo se kao svatko tko jednom u tri mjeseca vidi živa čovjeka, izrazom lica naciljao oštru riječ, kletvu ili prijetnju, a onda zastao ugledavši habite. Nekoliko puta je prebacivao težinu tijela s noge na nogu, gegao se kao komičar u nijemim filmovima, a zatim se napokon sabrao:

— Dobar vam dan, dobri ljudi.

— Bog ti dobar dao — odgovori fra Mijat.

— Kojim dobrom do mojih ovaca i mene? — jednako ritualno nastavi Ferhat Ukrina.

— Put nas nanio.

— Put ili besput. Da se niste izgubili?

— Ako smo se i izgubili, evo smo tebe našli.

Ferhat pokaza ljudima da uđu. Na ognjištu je cvrčao ogroman panj. Fra Andro pomisli da je tu već danima i da do početka zime neće ni izgorjeti.

— Jelovina — progovori opet Ferhat.

— Miriše.

— Nekom miriše, nekoga grije.

— Bogu hvala i zajedno i za drugo — fra Mijat će, psujući u sebi i Andriju i svoju ludu glavu kad su na ovakav put pošli.

Onda nastupi šutnja.

— Ja sam Ferhat i nisam se rodio ovdje. Nevolja me u brda počerala.

Fratri se predstaviše i opet se, kao đaci, vratiše na drvenu klupu.

— Nevolja ima svakakvih i čovjek nikada ne zna gdje će ga noge odnijeti
— zaključí fra Andro.

— ... i šta će gdje naći — zbrza fra Mijat, na što se Ferhat Ukrina namršti.

— Moram poč', ovce me čekaju.

Dok su išli nizbrdo, fratri nisu progovarali ni riječi. Nakon dva sata fra Mijat je počeo uzdisati, što je fra Andri bio znak da započne neku sasvim drugu priču, mimo Ferhata Ukrine i izleta na koji su ih povukli brzi jezici i lude glave njihovog puka.

U samostanu nikome nisu govorili ni gdje su bili, a ni što su tražili. Jesu li se Ferhata Ukrine više i sjetili, to nitko umjesto njih ne može reći, no

nakon mjesec dana sav usplahiren je u blagovaonicu usred ručka utrčao mali Miho:

— Traži vas, božemiprosti, jedan. Ko da ga je, božemiprosti, međed po svojoj slici i prilici načinio.

— Marš budalo, kakav međed, šta ti znaš! — prosikta fra Andro, diže se od ručka i požuri u dvorište.

— Vratiste se neobavljena posla, a ujače? — Ferhat Ukrina se podsmjehnu.

— Šta ti znaš šta je meni poso? — uvrijeđeno će fra Andro.

— Dođite u nedilju, pa da vidimo znam li — odgovori Ferhat Ukrina, pokloni se sasvim neprimjereno svojoj prilici i ode.

Tog jutra je netko niz hodnik viknuo — fra Međede! — Fra Andro se munjevito okrenuo. Da ga je ulovio, sve bi mu kosti ispremještao, no rugalac je bio brži. Fra Mijat je slegnuo ramenima već pomiren da će se sve završiti u lakrdiji. Pred kapijom ih je čekala Lana, mlada povjesničarka umjetnosti, koja će svakako bolje od njih procijeniti ono zbog čega je Ferhat Ukrina, taj međed od čovjeka, sišao do samostana. Naravno, ako su se dobro razumjeli.

Ferhat Ukrina je sjedio pred brv narom i spretnim pokretima noža gulio koru sa štapa.

— Dobar dan, domaćine.

— Dobar vam dan, ujaci — odgovori Ferhat Ukrina, posebno naglasivši zadnju riječ.

Pokaza im gdje da sjednu, praveći se da Lanu i ne primjećuje.

— Ferhate, ovo ti je povjesničarka umjetnosti. Ona zna reći šta je šta — pomalo zbunjeno će fra Andro.

— Vidim, našla je gdje će umjetnost tražiti. Eno joj mojih ovaca, možda one znaju gdje umjetnosti ima — ljutito odbrusi Ferhat.

Djevojka pocrvenje, a fra Mijat se nervozno počesa po glavi.

— Dobro, domaćine, prošli put si htio znati zašto smo ovdje, a danas bi bio red da nam sam to kažeš.

— Ljudi svašta pričaju — reče Ferhat Ukrina i nastavi nožem obigravati oko štapa.

— I zato si nas zvao.

— Ne bih se više moglo sjetit' zašto sam vas zvao. Čudo mi pamet pomutilo.

— Kakvo čudo?

— Da fratri sa ženama po brdima skaču. Eto to — zaključí Ferhat Ukrina, a da niti jednom nije pogledao Lanu u lice.

— A da zaboraviš na žene? — upita fra Mijat.

— Ja sam bogme i zaboravio — odgovori Ferhat i osmjehne se kao ono u dvorištu.

— Pa dobro, ne mora ona vidjeti ono što si nam htio pokazati — pokuša fra Andro spasiti stvar.

— Ha, što ne bi gledala, nek' gleda ako joj se gleda. Ko da žena zna šta vidi. Ovo moje nit' je šareno, nit' je svileno — izgovori to i prostrijeli Lanu pogledom.

U njoj je već rastao neki čudan bijes. Najradije bi tog čovjeka zveknula kamenom posred glave, a ako to već ne može učiniti, onda neće skloniti pogled.

Ferhat Ukrina se diže i pokaza nikom prema katunu. U niskoj kamenoj kućici nije bilo ničega osim velike, fino izrezbarene sehare. Ferhat je otvori i izvadi paket umotan u stare novine, pa u navošteno platno, pa opet u stare novine, pa u navošteno platno, pa u modri pakpapier, pa u navošteno platno, pa u maramu od žute, čudesno čiste svile.

— Evo — pokaza i uzdahnu kao netko tko više nije imao načina sačuvati tajnu za spas duše.

Slika je prikazivala svetu obitelj. Fra Andro i fra Mijat su znali da je starija od svih prisutnih zajedno, a Lana se nadvirivala nad fratarska pleća, no s te daljine o slici nije mogla znati ništa više od dvojice ujaka.

— Ali je ne dam! — reče Ferhat.

— A bi l' je dao samo da je svijet vidi? — upita fra Andro.

— Ko kaže da je treba vidjet'?

— Nema te ljepote koja se od ljudskih očiju smije skrivati — prasnu fra Mijat, a fra Andro ga iznenađeno pogleda, podiže pa spusti guste obrve i na tren gotovo zaboravi što je predmet priče.

— A tko bi je, pitat ću, vratio?

— Onaj 'ko bi je i uzeo.

— A da se ne dogodi da sa slikom bude ko i sa ženama? Ni fra Andro ni fra Mijat nisu shvatili što je Ferhat htio reći, ali im je bilo savršeno jasno da nije pametno nastavljati priču o ženama.

— Nama bi, ko biva, i mogo vjerovati — reče fra Mijat.

— Možda bi i mogo. Već sam star i poživio sam svoje.

Ferhat Ukrina je fratre i djevojku pratio sve do ceste, dobro pazeći kako fra Andro nosi sliku i koliko čvrsto po zemlji gazi. No kada je Lana sjela za upravljač, Ferhat dreknu:

— Ne dam, ni za živu glavu!

— Šta ti je, bolan, sad?

— Žensko mi neće voziti sliku i kapak!

Fra Mijat sjede za upravljač, Lana se na zadnjem sjedištu rasplaka, a fra Andro doviknu Ferhatu Ukrini:

— Onda, za godinu dana?

Ferhat klimnu glavom i bez pozdrava krenu uza svoje brdo. Ni uz najbolju volju ni jedan povjesničar umjetnosti od Beča pa do Sarajeva nije mogao odrediti autorstvo, a ni pobliže godinu izrade Ferhatove Svete obitelji. Slika je bila starija o četiristo godina, nije pripadala niti jednoj poznatoj školi, ali su je mimo svih pravila pokazali na izložbi. Bila je odveć lijepa da bi se zatajila. Ljudi su začuđeno prolazili pokraj nje, a fra Andro je, vodeći ekskurzije kroz dvoranu, zastajao.

— Sveta obitelj. Velikog slikara koji je ostao nepoznat. Nije bilo nikoga da mu ime upamti.

Prije isteka godine posudbe Bosna se ognjem zapalila. Samostan je srušen do temelja. Fra Andro i fra Mijat su s vrha brda gledali kako gori. Ferhat Ukrina je zaklan dok je za Kurban-bajram kružio oko srušene džamije. Lana je svirala klavir u opsađenom gradu, sve dok granata kroz tri zida nije prošla do nje. Susjedi se kunu da se i poslije, svakoga dana, čula melodija iz njezine sobe, sve tiše i tiše, dok se nije pretvorila u muk.

Sveta obitelj je u fra Mijatovoj sobi, u izbjeglištvu, u gradu L. Slikar je zauvijek ostao nepoznat, kao što će fratrima ostati nepoznato značenje Ferhatovih riječi: »Već sam star i poživio sam svoje.« Iz nekih čudnih, nikada objašnjenih razloga fra Mijat i fra Andro će vjerovati da je Ferhat Ukrina znao sve. Možda bi i našli načina upitati ga da, rahmet mu i pokoj duši, nije tako strasno mrzio žene.

Opruga

— Zmaj leti jer je lakši od vjetra — ispod oka je pogledao dječaka. Mali je sjedio pokraj otvorenih vrata i nogama mlatarao po zraku.

— Kako nešto može biti lakše od vjetra kad vjetra nema nego samo puše?

Alojz D. je na zelenu prostirku od baršuna spustio otvoreni sat i pokraj njega pincetu:

— Da ga nema, ne bi ni puhao. A ti, da malo misliš glavom, znao bi da postoje stvari koje očima ne vidiš i da one mogu biti lakše i teže. Zmaja vidiš, ali je lakši od vjetra, a vjetar ne vidiš, ali čupa drveće.

Nije zapravo ni znao čiji je taj dječak. Dolazio bi svakoga jutra oko deset, sjeo na stolicu pokraj vrata i ispitivao. Katkad bi, valjda kada primijeti da u urarsku radnju ne može besposlen dolaziti, spominjao pokvareni djedov sat. Alojz D. mu je obećavao da će ga besplatno popraviti, no dječak je tada govorio kako se sat nalazi visoko na ormaru i kako ga sam ne može dohvatiti. Vjerojatno nije postojao ni djed, a ni sat.

— Možeš li popraviti svaki sat na svijetu?

— Mogu, ali ne stignem.

— Da imaš pomoćnika, stigao bi.

— Imao sam, pa je otišao u Galiciju i nije se vratio.

— Gdje je Galicija?

— Tamo gdje odu pa se ne vrate.

— Zašto onda idu?

— Da bi ti imao šta pitati.

— Jesu li i u Galiciji zmajevi lakši od vjetra?

— Jesu, premda mislim da u Galiciji nema zmajeva.

Alojz D. je pokušavao izvaditi dotrajalu oprugu, no vrh pincete je bio preširok. Nikada nije imao takav sat u rukama. Omegu i Zenith je mogao popraviti, rastaviti, sastaviti ili očistiti zatvorenih očiju, ali ovo je zbilja bilo nešto sasvim novo, japansko.

— Ti si ovdje sasvim sam? — opet ga prekinu dječak.

— Gdje ovdje?

— U životu.

— Sada jesam, ali nekada nisam bio. — Vrškom je uspio zahvatiti oprugu, ali je iskliznula.

— Koga si imao?

— Dvije žene.

— U isto vrijeme?

— Ne, jednu u tursko, a drugu u austrijsko doba. — A koje je ovo doba?

— Ratno, sada sam bez žene. — Alojz D. se široko osmjehivao dižući pincetu visoko iznad glave. U njezinim raljama se poput sasvim malog crva uvijala opruga.

— Zašto su otišle?

Alojz D. je iznenađeno pogledao djačaka i lagano se, kao u strahu od eksplozije mine, zavalio u naslonjač.

— Prva je otišla jer se plašila Austrijanaca, a druga jer se plašila rata. Jedna je u Smirni, a druga u Beču.

— Hoće li se vratiti?

— Koja?

— Bilo koja.

— Mislim da neće. Prva neće jer je prošlo četrdeset godina i tko zna je li i živa, a druga neće jer ne zna jesam li ja živ.

— Zašto nisi otišao s njima?

— Zbog straha. Više sam se plašio Smirne i Beča nego Austrije i rata.

— Zato si ostao sam.

— Ostao sam sam jer su one otišle. — Alojz D. se čudio kako može razgovarati o tim stvarima, pa još s nepoznatim dječakom koji je priču započeo ni zbog sebe, ni zbog njega, nego samo zato da bi što duže sjedio na stolici pokraj vrata.

Urara je zanimalo dokle sve to može trajati, do koje granice može odgovarati na pitanja i hoće li dječak shvatiti da pitanja postaju neumjesna.

— Jesu li tvoje žene imale satove? Alojz D. odmahnu glavom.

— Da jesu, možda ne bi otišle. Bilo bi im važnije što im možeš popraviti sat nego što ih je strah Austrije i rata.

— Ne znaš ti ništa o tome. Ne žive žene s muškarcima da bi im muškarci nešto popravljali.

— Nego?

— Žive jer su vjenčane i jer vole svoje muževe.

Dječak u trenutku obori pogled. Alojz D. se sa samim sobom mogao okladiti da više neće biti pitanja ili da će se dječak vratiti na zmajeve. Napeto je čekao nastavak. Dječak je više puta otvarao usta da progovori, ali se zaustavljao prije prvih riječi.

— Tvoj pomoćnik te nije volio?

— Ne znam, nikad ga nisam pitao. Kada s nekim radiš, nije važna ljubav.

— Nije te volio, pa je otišao tamo... Tamo gdje nema zmajeva.

— Otišao je da ratuje.

— Zašto ti nisi otišao ratovati?

— Ja sam već star.

— Zato znaš da tamo nema zmajeva i da su zmajevi lakši od vjetra.

— Znao sam to i kada sam bio mlad.

— I prije nego što je otišla Turska?

— Puno prije.

— Baš puno prije?

— Baš.

Dječak se diže sa stolice, klimnu glavom i izađe. Alojzu D. se činilo da dječak na odlasku ima jako tužan izraz lica. Vjerojatno je htio biti samo ozbiljan, ali je, eto, ispao tužan, mislio je urar sastavljajući japanski sat. Nova opruga se dobro uklopila, pa je bio zadovoljan. Navio je sat i

prisonio ga na uho.

Težak dan se ipak dobro završio. Obukao je kaput, stavio šešir na glavu i zaključao radnju. Trg je bio potpuno pust. Mjesec je Ramazan i vjernici čekaju da se popale svjetla na minaretima. U tišini i polumraku, kad nema nigdje nikoga, čovjeku se zna učiniti da ga je netko ostavio bez duše.

Luiza

Ovo je priča iz vremena kada je svaka građanska obitelj imala puno teta. Jedna od njih, tetka Luiza, bila je malo na svoju ruku. Najprije se godinama nije htjela udati, a onda se jednoga dana vratila s tržnice, iz cekera je izvirivao poriluk, i rekla svome ocu: »Ja se, evo, udala!« Otac ju je molećivo pogledao, a kada je vidio da se Luiza ne šali, sručio se sa stolice i nije se budio dva sata, a onda je na dva mjeseca morao ići u Banju Vrućicu da liječi srce. Uopće ga nije zanimalo tko je zet. Jednostavno, nije sumnjao u Luizinu pamet, ona će naći najblesavijeg. No, dundo Veljko zaista nije bio takav. Visok i lijep kao Rudolf Valentino i pribran kao kapetan Titanica, trebao je po općem mišljenju znati obuzdati Luizine hirove koji su, budući da je već bila bliže tridesetoj nego godinama pubertetskoga ludila, znali izazvati opću sablazan.

I baš dan prije nego što će se njezin otac, a budući obiteljski djed vratiti iz Banje Vrućice Luiza je svome izabraniku obznanila kako ne želi živjeti u Dubrovniku. No prije nego što se tom Mediterancu uspio okrenuti svijet

oko glave pri pomisli da će ostati u bosanskome mrazu i magli, Luiza mu je saopćila da neće živjeti ni u Sarajevu. Odabrala je, naime, Zagreb. Tamo će biti daleko od svih onih koji je ograničavaju i navode je da tako, ponekad, sjedi u vrtu i plače, a da ne zna razloga.

Dundo Veljko se živ polomio dok u Zagrebu nije našao i kupio stan koji će ispuniti sve zahtjeve tetke Luize. Kada su se uselili na drugi kat tek sagrađene zgrade u Jurišićevoj ulici, otac je konačno odahnuo. Mislio je, naime, da se tim činom završava razuzdano djevojaštvo najmlađe od pet njegovih kćeri i da dolazi vrijeme staračkoga mira, predvečernjeg muziciranja na citri i radovanja konačnoj tišini. O prvim mjesecima Veljkovog i Luizinog života u Zagrebu znamo malo, tek ono što je zapisano u euforičnim i katkad do nerazumljivosti egzaltiranim rečenicama iz dvaju Luizinih pisama ocu. On ih je čitao, naočale su mu spadale s nosa, a usna podrhtavala od bijesa. Ta pisma bila su najboljom potvrdom kako se ništa nije promijenilo.

A onda je u Sarajevo stigao brzopjav: PAO STROP U DNEVNOJ I SPAVAĆOJ SOBI STOP MI SMO ŽIVI I ZRAVI STOP STIŽEMO STOP LUIZA.

Cijela je obitelj stajala na željezničkoj stanici i čekala. Otac je stavljao nitroglicerina pod jezik, majka je tražila vodu i šećer, a kćeri su u prikrajku ljutito ogovarale svoju najmlađu sestru. Teško je bilo ne povjerovati kako u tom padanju stropa ima njezinih prstiju.

Dundo Veljko je bio blijed, s ogromnim podočnjacima koji su više od

riječi potvrđivali kako se u Zagrebu ipak dogodilo nešto gadno. Tetka Luiza je imala damski šeširić na glavi, a oko vrata joj je vijorio žuti svileni šal poškropljen garom lokomotive. Izljubila je roditelje, pa sestre, a onda se okomila na majku jer je došla na stanicu umjesto da odmara srce. Vrištala je na nesretnu ženu jer ova, eto, ne vodi računa o svome zdravlju. Kasnije je pričala kako Zagreb baš i nije Beč, a ni Beč nije nešto, možda Pariz, ali joj na živce ide Eiffelov toranj.

Nakon nekoliko dana u kojima obitelj nije bila sigurna treba li ili ne treba vjerovati u priču o stropovima, pa bi se, kad Luiza zaspi, okupljali i duboko u noć šaputali ove i one razloge, novine su objavile da se u Zagrebu ubio arhitekt koji je projektirao i nadzirao gradnju kuće u Jurišićevoj ulici kojoj su »sedam mjeseci nakon završetka radova popustili stropovi«. Otac je zbunjeno slegnuo ramenima, odložio novine i prihvatio se citre. Nije više znao što da misli o svojoj kćeri.

Racionalni duh bečkoga đaka govorio mu je kako se dogodi da padaju stropovi, no mračni Bosanac koji mu se krio u grudima tvrdio je kako se ništa nikada ne događa sasvim slučajno i kako postoje okolnosti koje sam vrag podešava da bi čovjeku upropastile život.

A onda su došle godine velikih ratova, tetka Luiza i dundo Veljko selili su se od grada do grada, stropovi im više nisu padali na glavu, ali se ne može reći da im je život baš išao na ruku. Ona se nije mijenjala, lude ideje su joj u jednakome ritmu padale na pamet, ali je s vremenom naučila koja je cijena životnih postupaka i gdje je granica koju čovjek, ako nije samoubojica, ne smije preći. A ako tko u sebi nije imao baš

ničega samouništavajućeg, onda je to bila tetka Luiza.

Čim su prohodala, djeca starijih sestara došla su u priliku da se upoznaju s njezinim čudima. Jedan dan bila bi nevjerojatno darežljiva, plaćala im sladolede dok se ne izrigaju pred Olomanom, drugi dan izjavila bi kako su sva djeca u obitelji odvratno debela i sigurno neće dočekati punoljetnost, a ako ga i dočekaju, svi će ih smatrati debilima, a treći dan, prije nego što se njezine riječi smire u ušima koje su ih čule, Luiza bi zgrabila torbe i otišla u grad u kojem je trenutno živjela s dundom Veljkom. Uzalud su se starije sestre dogovarale kako joj doskočiti i kako ograničiti njezin pogubni utjecaj na djecu. Sve što bi zamislile razbilo bi se za sljedećeg, opet nenajavljenog, posjeta kada bi izvela nešto novo, nešto čega se, kako je govorio obiteljski djed, sam Antikrist ne bi sjetio.

Jednog rujanskog dana djed obitelji gledao je baku kako spušta posudicu s hranom pred psa Neru. Staračke kosti nisu se pokretale dovoljno hitro, pa je Nero zašao baki iza leđa i od dragosti je cvoknuo njuškom u stražnjicu. Laka kao paučak, starica je odletjela nosom ravno u blato. Starac se grohotom nasmijao. Ona ga je pogledala na način u kojemu su se miješali prijekor i nježnost. Djed obitelji se tako rijetko smijao da je vrijedilo nos zabiti u blato.

Kada je učinio korak da baki pruži ruku, nešto ga je štrecnulo u grudima, potom je umjesto njezinog lica vidio krošnju vrbe koja mu je poput tisuću strijela visjela iznad glave, a zatim više nije vidio ništa. Sprovod je bio dostojanstven sve do onoga trenutka kada je, otpuhujući dim, tetka Luiza rekla da je »ocu puno bolje što je umro ovako veselo nego da je u

dosadi živio još petnaest godina«. Ostale tetke na to nisu mogle ništa prozboriti, a baka je počela plakati, konačno uvjereni da će već svi za djedom obitelji u nebo, a tetka Luiza se neće promijeniti.

Nakon djedove smrti zemaljska se kugla počela brže okretati. Djeca su u jednom nebeskom treptaju odrastala i rađala novu djecu, a tetke su svake godine na Svisvete morale kupovati sve više cvijeća i svijeća. Tetka Luiza se vratila u Dubrovnik, gdje je dundo Veljko pred smrt zaspao u duboku i preranu seniliju. Zaboravio je ljude i događaje, svakoga se jutro morao prisjećati tko je ona, da bi na kraju zaboravio i samoga sebe. Promatrao je svojim dobrim modrim očima tetku Luizu dok mu je uz jutarnju kavu pričala život koji je preko noći zaboravio. U početku je ponavljala ono što se zbilja dogodilo, da bi s vremenom počela izmišljati, govoriti stvari koje su se dogodile nekome drugom, živote koje je željela za sebe, fabule napisanih i nenapisanih romana. Dundo Veljko je upijao njezine riječi sa čudesno preciznim osjećajem za tugu i radost. Rasplakao bi se nad izmišljenom obiteljskom tragedijom i već bi je sljedećeg trenutka zaboravio. Po cijele dane tetka Luiza se igrala sa čovjekom prebrisanim kao školska ploča, koji ju je mogao razumjeti jer više nije ni morao ni znao razmišljati. Kasnije je priznala kako je to bilo najljepše razdoblje njezinoga života.

Sedamdesetih je svake druge godine umirala po jedna tetka. Redoslijed je bio nepogrešiv, od najstarije k najmlađoj. Umirale su uglavnom od srca i iznenada. Za novu 1979. godinu tetka Luiza je djeci obznanila kako je na nju došao red. Rekla je to bez suviše patetike, tek da netko pažljivo uho zabilježi. Sutradan je spakirala svoje stvari i vratila se u

Dubrovnik. Toga ljeta nikome od rodbine nije dopustila da provodi godišnji odmor u nekoj od soba njezine ogromne kuće. Postali ste mi dosadni, rekla im je, i neka vam ne pada na pamet da pitate zašto. Nitko, naravno, ništa nije pitao jer se od tetke Luize mogao očekivati takav hir.

Krajem kolovoza, baš onoga dana kada je u Sarajevu pao ludi ljetni snijeg, iz Dubrovnika je stigao brzoglasnik: LUIZA UMRLA STOP HITNO JAVITE DA SE UGOVORI POGREB STOP. U potpisu je bilo neko nepoznato ime. Vjerojatno prva susjeda.

Dan je i u Dubrovniku bio leden. More je bilo čisto kao za najzimskijih dana. Dok se svećenik opraštao s tetkom Luizom, svi su krajičkom oka gledali u plavetnilo i pokušavali u njemu prepoznati vodu. Kako ga nitko nije slušao, on je o životu tetke Luize kao preporuku Svevišnjem mogao reći što je htio.

Rastanak

Prvi put te godine Leopold Nagel je mogao sjesti pokraj otvorenog prozora. Istina, kaput je prebacio preko ramena, više jer se plašio prehlade, a manje od stvarne potrebe; zima je čiljela iz zemlje, krtice su se probudile u vrtu, dolazilo je vrijeme bujanja i okrutnosti. Leopold Nagel se bojavao lokalnih bolesti. Činilo mu se da su one nekako drukčije i opasnije, virusi govore tuđim, organizmu nerazumljivim jezicima,

hunjavice uzburkaju krv i uzbibaju misli poput pijanstva, rasrde čovjeka i navedu ga da neprestano priča gluposti. Najgore je što se pri tome ne osjeća loše.

Leopold Nagel jedini među petoricom viših carskih vrtlara nije bio oženjen. U tomu je razlog što su baš njega odabrali da otputuje u taj daleki, tek otkriveni grad i da u njemu živi i radi tri godine, sve do ovog proljeća kada će, evo, prije nego procvjetaju neveni spakirati kufere i vratiti se u Beč da primi sve počasti za izvanredno obavljen posao. U dvorištu Zemaljskog muzeja, tamo gdje prije nije bilo ničega osim trule i mrtve zemlje, drača i mačaka koje su se parile u veljači (zanimljivo — sarajevskim je mačkama veljača svakog drugog mjeseca), posadio je mladice, od svake vrste po jednu ili dvije, koje su se mogle primiti i održati na ovoj klimi. Na desetak metara razdaljine rasle su endemska omorika i japanska jabuka. Nikad se i nigdje do sada te biljke nisu srele, te je Leopold Nagel osjećao sasvim posebno zadovoljstvo, možda slično onom kakvo bi netko drugi osjetio sklapajući poznanstvo između Eskima i Aboridžina.

Sjedio je tako carski vrtlar u miru, tišini i cvrkutu ptica sve dok se, malo poslije pola deset, nisu čuli tupi udarci motke o zemlju. Bio je to Mujo Čimbur, siromašak s Bistrika kojega je Leopold Nagel prije šest mjeseci našao kako prosi ispred Begove džamije i, umjesto da mu da koji krajcar, ponudio mu je posao. Suprotno očekivanjima i ponašanju svih prosjaka ovoga svijeta, Mujo Čimbur je prihvatio ponudu i točno kao sat dolazio svakoga jutra u pola deset, prihvaćao se krampa, motike i sjekirice i ne bi se zaustavljao do šest popodne. Vremenom ga je rad u muzejskom

vrtu počeo mijenjati i preobražavati, hodao je uspravnije i nosio se otmjenije. Čak se počeo presvlačiti prije rada, premda mu se gradsko i radno odijelo nisu baš razlikovali.

Tog jutra Mujo Čimbur je kopajući zapjevao. Nije to bila cijela pjesma, nego samo dva stiha. »Aj, željo moja, aj, tugo moja«, ponavljao je s hipnotizirajućom pravilnošću, čisto i melodično. Leopold Nagel je sklopio oči, kaput mu je skliznuo s ramena, slušao je pjesmu sinkopiranu motikom i uzdisao povodeći se za značenjem dvaju stihova. Nije mu bilo važno tko su i što su Mujini Želja i Tuga, niti ih je samome sebi predstavljao kroz neke zbiljske likove ili čežnje, opijali su ga poput osjećaja kojima se ne traži razlog, a ni trag, nego čovjek pušta da ga potpuno obuzmu. Leopold Nagel bi, ako ćete već inzistirati, rekao da su mu Želja i Tuga prizor iz neke, vjerojatno izmišljene, bečke ulice kojom će proći nakon što ostavi svoj vrt i Sarajevo.

»Aj, željo moja, aj, tugo moja«, gubila se pjesma u mladim krošnjama, vraćala se pod visoke stropove Nagelove kancelarije, prodirala kroz debela hrastova vrata i titrala zrakom između mesinganih novčića na svijetloj tkanini, prepariranih lisica i medvjeda, sve do vezirskog plašta prebačenog preko drvene lutke u predvorju muzeja, bliže portirnici. Carski je vrtlar uz pjesmu zadrijemao, potonuo je u onaj plitki san kada čovjek uvijek ima jasnu kontrolu nad svojim mislima, ali mu se sve što zamisli, svaka slika čini stvarnom. Leopold Nagel je bio svjestan da sanja, ugađao je snove poput djeteta, letio iznad planina i gradova, obigravao oko Mujine motike poput pčele, tonuo u melodiju i izranjao iz mora, iz rijeke, tamo gore kod Kozije ćuprije, među topolama i hrastovima, »aj,

željo moja, aj, tugo moja«, mogao se probuditi kada je htio, mogao je potonuti dublje, u stvarni san, gdje se pjesma ne čuje i gdje osim pričina i privida drugog svijeta nema. U trenutku u kojemu je Mujo Čimbur prekinuo s pjesmom Leopold Nagel se trgnuo iz drijemeža, poskočio u fotelji, učinilo mu se da će suprotni zid poletjeti k njemu i pribiti mu se uz vrh nosa. Prišao je prozoru i ugledao Muju Čimbura kako sjedi u travi, maramicu drži uz čelo, a niz lice mu se slijeva tanak mlaz krvi.

— Eto, gospon Leo, što se živu čovjeku dogodi. Nikad, ama ni kada sam bio dijete, ovo mi se nije događalo — govorio je Mujo ne dižući se iz trave, svejedno što mu je šef stajao iznad glave i što bi u svim drugim prilikama poskočio na noge lake iskazujući poštovanje nadređenom. (Ruku na srce, Leopold Nagel nikada nije bio baš siguran je li to poštovanje ili zafrkancija, budući da je u Mujinim naklonima bilo nečega klaunovskog, teatralnog i neprirodnog. No nije mu ta dvojba smetala jer je i ona bila dijelom neobične ugode kakvu je osjećao pri susretu s Mujom Čimburom, ama ne samo pri susretu već i pri samoj pomisli na nj.)

— A što ti se dogodilo?

— Zanjelo me kopanje, pa nisam ni osjetio kad se motika razlabavila, al' sam bogme dobro osjetio kad me strefila u tintaru.

— Bude to kad čovjek pjeva dok radi.

Mujo Čimbur pomalo uplašeno pogleda Leopolda Nagela, konačno ustade

i uspravi se. Premda u vrtlarovim riječima nije bilo primisli, Mujo ih je doživio kao zamjerku.

— Pođi neka ti netko zavije glavu, odmori se, pa nazad na posao — pokušavao je Nagel što toplijim glasom, iako mu je bilo jasno da je pokvario stvar i da Mujo Čimbur više neće u muzejskome vrtu zapjevati: »Aj, željo moja, aj, tugo moja«.

Vratio se u kancelariju, sjeo za radni stol, uzeo papir i olovku te započeo koncipirati pismo kojim je najavljivao svoj povratak. Odlučio je biti točan i hladan, ali ga je mučilo što Muji Čimburu nije znao objasniti kako nije problem u njegovoj pjesmi, kako je pjesma prigodan ukras ovakvome danu i kako je njegova primjedba bila tek da se nešto kaže. Čudan čovjek, mislio je Nagel, najprije prosjak, pa odličan radnik, ispred džamije rasipao se riječima i osjećajima (inače ga ne bi niti zapazio, te mu ne bi ni ponudio posao) kao što se rasipa i u vrtu, ali čim mu nešto kažeš što bi moglo zazvučati kao prijekor, izmijeni se i povuče, poput psa lualice koji te prati kroz grad i onda na prvi nagli pokret nestane.

Leopold Nagel je vrlo brzo odustao od pisanja pisma, spremio je stvari u ladice i ormare, zaključao kancelariju i prvi put otkad je došao u Sarajevo ranije otišao s posla. Pred samim sobom našao je dvostruko opravdanje, najprije ono što je sadržano u »aj, željo moja, aj, tugo moja«, a drugo — uvrijedio je čovjeka, te sada samog sebe ima prava kazniti.

Sutra se ponovio lijep dan, Mujo Čimbur je kopao, a Leopold Nagel je stajao na kapiji vrta i zamišljao kako će to mjesto izgledati za deset,

petnaest godina, kada stabla ojačaju i razgrana se ono što mudraci zovu »vrtna arhitektura«, kao da drveće ništa ne osjeća i kao da su stabla zidovi. Predugo je tako stajao, a da bi Mujo izdržao bez primjedbe:

— Stojiš i diviš se. Divota jedna, nema šta, ali, gospon Leo, da samo predugo ne budeš zagledan — rekao je, prekinuvši kopanje.

— Što u tome može biti predugo?

— Ništa ili sve, kako te volja. Kažu da je Hajrudin predugo gledao svoj most, sve dok mu nije pronašao mahanu. Bila je to mahana od silna gledanja. Poslije više ništa nije mogao sagraditi. Umro nesretan, sve misleći da mu most ne valja. Nije ga smio toliko gledati, nego je moro na vrijeme otići svojim putem. Na drugima je da gledaju tvoj vrt, a ne na tebi.

Leopold Nagel je klimnuo glavom, prinio kažiprst šeširu i vratio se u kancelariju. Nije mu bilo jasno, a nije imao koga ni pitati, zašto ljudi ovdje imaju toliku potrebu govoriti stvari koje zvuče tako važno i odakle im sve te anegdote kojima će bespogovorno potvrditi svaku tezu. Mujo Čimbur bi Aristotela anegdotom ubio u pojam, pomislio je Nagel i glasno se nasmijao. U praznoj auli smijeh je odjeknuo poput trombona.

Prije odlaska pozvao je Muju Čimbura u kancelariju, pružio mu ruku, preporučio sam te novom vrtlaru, rekao mu, ovaj se klanjao poput mehaničkog lutka, žao mi je što idem, rekao mu je, ovaj je to prečuo, pružio mu je kutijicu, ovo je za tebe i za tvoju vjernu službu kralju i caru,

Mujo je otvorio kutijicu i ugledao zlatan sat.

— Ne znam gdje bi' ovako finu stvar držao.

— U džepu, kao i svatko drugi.

— Kad budem gledao koliko je sati, bit ću samom sebi finiji nego što jesam — rekao je i nasmijao se.

Opet spektakularne riječi, pomisli Leopold Nagel i potapša Muju Čimbura po plećima. Dok su, prvi put zajedno, izlazili iz zgrade Mujo se sagne i s ledenog poda aule podiže pčelu.

— Otkud si ti, nesretnice, zalutala — prošapta i iznese ranjenicu iz muzeja te je nježno položi na stablo jorgovana.

Razišli su se bez pozdrava, tek uz kratak i precizan pogled. Leopoldu Nagelu stislo se nešto u grlu. Nešto kao »aj, željo moja, aj, tugo moja«. Kratko je sebe mrzio zbog toga.

Paperje

Gospođa Marija Heim gledala je kroz prozor djevojačke sobe kako dvojica muškaraca u krombi kaputima zakivaju na zid pokraj Čarkadžijine krojačke radnje natpis Ulica Jugoslavenske armije. Kad god bi plavokosi grmalj čekićem udario po čavlu, ogromni bi sivi mačak koji je spavao na

prozoru strignuo ušima. Gospođa Marija Heim nije znala što misliti o ljudima koji su se već dva sata mučili s postavljanjem ploče. Prije njih ulicom je već protrčala carska pratnja, pokojni Grga je vikao — ubiše nam Ferdinanda, dojurila je policijska kočija, konj se propeo i na kaldrmu odbacio Cigančicu, onda se nije događalo ništa, pa su jednoga jutra deseterica u crnim uniformama izbila iz Kulovićeve ulice i pokraj zgrade gospođe Marije Heim skrenula u Templ. Bilo ih je baš deset, gledala ih je kroz prozor spavaće sobe kako pucaju u zrak, viču koliko ih grlo nosi i nogama provaljuju u Hram, potom izbacuju knjige i pločice, vitlaju menorama i smiju se. Jedan je metak ciknuo pokraj glave gospođe Marije Heim i pogodio ogledalo na psihi. Prenula se kao da je začula zvonce na vratima. Rupica na ogledalu izgledala je kao betlehemska zvijezda u božićnim slikovnicama. Gospođa Marija Heim je provela rat mičući se lagano pred zrcalom, dok joj je zvijezda lutala po licu.

Prije sedam dana Jure Domaćinović, časnik pri Glavnom ustaškom stanu, došao je oprostiti se s gospođom Marijom Heim. U očima su mu se caklile suze, u naručju je držao mačka koji sad spava na njezinom prozoru. Ja sada idem, rekao je, i vjerojatno se nikada neću vratiti. Mačak je tapkajući otišao niz linoleum prostrt u predsoblju i nije se ni osvrnuo za gazdom. Gospođa Marija Heim nikada, pa ni tada, susjedu Juri nije rekla da ga je prepoznala onoga jutra u Templu.

Gospođi Mariji Heim se činilo da su grmalj i njegov pomoćnik potrošili čitavu kutiju čavala, a da niti jedan nisu uspjeli zabiti u zid. Kako bi se koji iskrivio, grmalj bi opsovao i bacao ga niz ulicu. Ispod njegove psovke je kao glazbena kulisa zatreperio metalni cilik po kaldrmi. Tako bi, sjećala

se gospođa Marija Heim, odzvanjalo kada bi se pred jutro Kristijan Pavlek kočijom vraćao sa Stojčevca. Kada pijan čovjek upravlja kočijom, pogotovu ako je put neravan, konji divlji, a kočija moderna bečka, optočena i opkovana, okolo sipaju čavli kao ludi. Našla je jednom čavao s kočije Kristijana Pavleka, bio je boje bakra, a na glavici je pisalo "Wolfgang Röder 97583. Nekoliko mjeseci kasnije razbojnici su zaskočili Kristijana Pavleka, izboli ga namrtvo obućarskim šilima, tako da gospođa Marija Heim više nikada nije našla takav čavao, a živo ju je zanimalo je li na svakom isti broj ili se brojevi mijenjaju, kao na ogledalima.

Grmalj je opsovao majku kroz majku nakon što se udario po prstu, mačak je naglo podigao glavu, širio zjenice niz mrak sobe, grmalj je zafrljačio tablu s natpisom Ulica Jugoslavenske armije, tabla je zazvonila niz kaldrmu, pomoćnik se trgnuo, osvrnuo oko sebe i žurno pokupio tablu. Grmalj se držao za prst, previjao se i pritiskivao ruke uz trbuh. Gospođa Marija Heim se povukla u sobu, namakla zavjese, mačak je spavao i više nije strigao ušima. Dvojica muškaraca otišla su neobavljena posla. Sutradan se ispred Čarkadžijine krojačke radnje pojavio majstor Hasan Kapetanović s dvanaestogodišnjim dječakom, očito šegrtom. Majstor je bio u modrom radničkom kombinezonu, dječak je nosio veliku kožnatu torbu. Majstor je iz torbe izvukao istu onu tablu, na pločnik je prostro krpnu, na koju je dječak posložio alat iz torbe. Majstor je premjerio zid, na četiri mjesta dlijetom zagrebao po fasadi, uzeo bušilicu i uvježbanim pokretima načinio četiri rupe, namjestio tablu s natpisom i laganim udarcima čekića zabio četiri klina. Dječak je pospremio alat, majstor gaje potapšao po leđima, gospođi Heim je imponirala urednost prizora. Mačak je i dalje spavao na prozorskoj dasci.

Gospođa Marija Heim se zaputila u kuhinju, niz linoleum su se protezale crne brazde kreme za cipele. Ničim se nisu dale izbrisati. Nekada je tu bio ćilim. Proдалa ga je 18. studenoga 1941. nekoj Slavonki za dva jaja. Rekla joj je: »To je ćilim iz Samarkanda, donio ga je Joža Doležal one godine kada je bila aneksija.« Slavonka ju je ispod oka pogledala, naslućujući valjda nekakvu prevaru, i odgovorila: »Gospodo draga, ne kupujem vam ja priče.« U jednom jajetu bila su dva žumanjka, to gospođa Marija Heim nije zaboravila.

Čim je čuo zveket lonaca, i mačak je došao u kuhinju. Hitro je prošao kroz predsoblje. Životinja nije podnosila zvuk svojih koraka. Provlačio se gospođi između nogu, uvijao rep i puštao nekakve čudne glasove. To je mačji govor, mislila je, i odvratila mu: »Pravi majstor je uvijek pravi majstor. Neće zabijati ekser ako zna da ekser neće u zid. Ona dvojica to ne znaju.« Mačak je na to odmrmeljao svoje, a gospođi Mariji Heim uopće nije bilo važno što mačak pristaje na razgovore samo kada je gladan, kada je zemljotres ili su bombardiranja, ili je veljača pa iz njega progovara muškost.

Gospođa Marija Heim nikada se nije udavala. Najprije se Rikard Salom, mladi austrijski časnik, okliznuo pijan na stepenicama i nabio na vlastitu sablju, a onda se u zgradu doselio F. R., visoki, plavooki i gospodstveni željezničar. No, nije se, na žalost, doselio samo on, nego i njegova žena s dva sina. Susreli bi se na stubištu, gospođa Marija Heim bi se osmjehnula, F. R. bi klimnuo glavom, rekao ljubimruku, ali je nikada nije poljubio. Gospođa Marija Heim osmjehivala se devet godina, kao što se

osmjehuju ljepotice s filmskih žurnala, a onda je 1942. F. R.-ova žena treći put ostala noseća. Gospođa Marija Heim je uzdahnula, shvativši da je priči kraj i da su joj jedna sablja i jedna kasna selidba odredili da zauvijek ostane sama.

Susjede je zamolila da je nikad, niti u jednoj prilici ne oslovljavaju s gospođice. Ovi su od toga načinili dobru haustorsku šalu. Svaki haustor ima svoju internu šalu. Interna šala haustora u Tašlihanskoj ulici (Jugoslavenske armije) broj 28 bila je gospođa Marija Heim. Ničeg zlobnog u tome nije bilo, tek morala se nekome pronaći mana koja će od gore nesreće i od strašnijih sudbina štititi stanare.

Jedne noći netko je bočicom tinte pogodio natpis Ulica Jugoslavenske armije. Komisija je u crni kožnati blok upisala i popisala događaj i zaputila se od stana do stana, svakome čiji prozori gledaju na natpis. Mladić u crnom kožnatom kaputu pitao je gospođu što zna o diverziji. Ona ga je počastila kavom i slatkim od ruže. Njegovo lice bilo je prekriveno dječaćkim paperjem. Poželjela je dodirnuti to lice, dok se mladić mučio i znojio da izgleda što strože. Mačak je spavao na prozorskoj dasci. Gospođi je najednom sinulo, povjerljivo je pogledala mladića, kažiprstom ga pozvala bliže sebi, on je primaknuo glavu, a gospođa Marija Heim mu je u uho šapnula: »On je uvijek tamo, on je sigurno vidio sve.« Neopaženo je malim prstom ruke kojom je skrivala šapat mladića dodirnula po licu. Ovaj se trgnuo, namrštio se i upitao: »Tko?« Gospođa je pokazala prema mačku, mladić je bijesno skočio, kristalna posudica za slatko pala je na pod. »Vi ste reakcija!«, odbrusio je, strpao blok u njedra i tresnuo za sobom vratima. Mačak se probudio,

gospođa se smiješila, u predsoblju su se niz linoleum protegle tri ružne crne crte. Gospođa Marija Heim nije vidjela kakve je cipele mladić imao na nogama.

Ljubav

Lijeno je kupio košulje iz ormara, čarape i maramice iz ladica, rijetke vrijedne knjige s polica i opraštao se sa stvarima, namještajem, frižiderom i slikama koje su ga okruživale prethodnih deset godina. Lena je stajala na vratima dnevne sobe, ruke držala na bokovima kao predstojnica koncentracijskog logora i požurivala ga da što prije spakira svoje stvari i napusti stan i grad. I premda su oboje znali za datum rastanka, ona je u posljednja tri mjeseca postala osorna i hladna, rado je započinjala svađe, postala je pravi seksbrejker: napadi strasti bili su joj usmjereni tako da od ljubavi definitivno ništa ne ostane, sačekivala ga je u mraku uz neuobičajene opscenosti od kojih bi mu srce jače zalupalo, ali bi suština ostajala mlohavom. Sada je, kažem, stajala i pogledavala na sat jer je do Lorencovog povratka ostala još samo pola sata.

Profesor klasične filozofije Antun K. zaljubio se u hipu i u jednoj noći u Lenu baš s jeseni 1978. Uslijedio je poljubac u predvorju kafića Berlin, a potom cjelonoćna valjanja u postelji iznajmljene sobe u predgrađu Z. Kada se vratio kući, a otišao je tek na simpozij o Plotinovom shvaćanju morala, dočekala ga je uplakana žena, dijete je već bilo kod njezinih, kojoj više ništa nije mogao ni objasniti, a ni slagati. Otišao je na jedan

dan, a vratio se nakon deset.

Umjesto suvišnih riječi i tada je spakirao košulje i čarape, umjesto poljupca licem je okrznuo njezin izmičući nos i otišao prespavati kod prijatelja. Sljedećeg jutra javio se Leni. Bila je radosna, ali ne toliko da mu prije svega ostalog ne kaže kako je udana žena, kako se ne misli razvoditi, ali kako je trenutno ipak sama. Antun K. nije postavljao dodatna pitanja, nego je pronašao način da je namami u postelju, u kojoj će se opet valjati i prevrtati nekoliko narednih dana.

U rujnu se vratio na fakultet, obasjan i čist, pravi studentski ljubimac. Cijelog je semestra predavao dva poglavlja o Platonovom Timaju i mislio samo o trenutku kada će se vratiti Leni, u njezin privremeno slobodni život. Ona je često ugovarala »važan razgovor«, da konačno razjasne situaciju. On je to odbijao i uvijek iznova je mamio u postelju, vodio je u kazalište, pokazivao prijateljima i ostavljao je za drugim stolom dok bi se s prijateljima, usred važnih akademskih razgovora u birtiji Kod dva brata, opijao do iznemoglosti. Na povratku bi teturao pokraj nje trijezne i stamene, sve govoreći patetičnim profesorskim glasom o doživljaju ženskog i muškog spolovila kod različitih antičkih filozofa. Doživljaji su, naravno, bili izmišljeni, ali je Antun K. i tako pijan sjajno znao skidati Heraklitov, Platonov ili Plotinov stil i rečenični ritam, tako da njegove riječi nikada nisu bile lišene smisla, ali ni poetičke dosljednosti.

Tek nakon šest mjeseci uspjela ga je upitati što misli koliko ovo može trajati. Ja sam se razveo, odgovorio joj je, osjećajući kako se avet straha širi spavaćom sobom. Ima nas još ovdje, odgovorila mu je. Ima li nekoga

ispod kreveta, upitao je. Skoro da ima, ustvrdila je uzdahnuvši i konačno mu saopćila kako je njezin muž u zatvoru zbog ubojstva partnera u preferansu, kako ga voli, kako će ga čekati i kako joj nije ni na kraj pameti da se razvodi. On je opasan, rekla mu je, ali će mi oprostiti. Tebi međutim neće, mislim da je red da ti to kažem, a rekla bih ti i prije da si dopustio. Koliko će biti u zatvoru upitao je Antun K. Deset godina, odgovorila mu je. Dobro je, šapnuo je on, poljubio je u obraz i sklopio oči. Spavao je sve dok nije osjetio njezine usne na delikatnom mjestu.

Najmanje jednom mjesečno svih tih godina ponavljala mu je priču o svome mužu, napominjući uvijek koliko je ostalo do odsluženja kazne i koliko će, shodno tome, njihova priručna ljubav još trajati. Antun K. nikada je nije pokušao uvjeriti da zatvorenik nije muškarac za nju jer je jako dobro znao da bi to značilo kraj njihove ljubavi. Pri prvom nagovještaju ona bi se preobrazila, zatvorila kao školjka i otjerala Antuna K. od sebe.

Ako postoje nepromjenljive stvari, mislio je, one služe samo tome da budu mjera svake ljubavi i svakog zadovoljstva.

Ona će se vratiti svome mužu, zapravo on će se vratiti njoj, to je sigurno i to je nepromjenljivo, kao što se promijeniti ne može niti činjenica da se Zemlja već nekoliko stoljeća okreće oko sebe i oko Sunca. Uzalud nostalgija i čežnja za vremenom kada je Zemlja bila ravna ploča, kao što je besmisleno i plašiti se vremena kada će Zemlja biti nešto treće, recimo pikado koji se zabija u hrastova vrata Jehovine spavaće sobe. Nije se, dakle, plašio vremena koje će doći, ali je s godinama i mjesecima

prestao čitati debele knjige i odlaziti na studijska putovanja. Posljednje godine najavio je odlazak s fakulteta i napisao pismo rođaku u Tasmaniji, najavljujući mu svoje doseljenje. Rođak mu je odgovorio suhom i sivom porukom u kojoj nije bilo nikakvih osjećaja, osim možda potuljenog straha od rođakova ludila.

Sedam dana pred kraj Lena je rekla: Od danas se više ne ljubimo. Upitao je: Možemo li još samo jednom? Odgovorila je: Ni jednom! Ako me voliš, zapamtio si kada je bilo posljednji put i sjećat ćeš se kada ti i ako ti zatreba. Tada se prvi put naljutio: Neće mi nikada trebati! Ljutnja je trajala deset minuta, taman do prve primisli o rastanku. Njoj je, međutim, bilo svejedno. Trudila se i uspijevalo joj je da bude daleka.

Kada je zakopčao posljednju torbu, ona je pogledala na sat. Imaš još petnaest minuta, ja ću zapaliti cigaretu, kada je popušim, možeš ići. Zvučala je kao telefonski automat koji deklamira imena rođenih i umrlih. Autobus stiže u pet, rekla je nakon što je zapalila, taksijem mu treba pola sata od stanice. Možda će ići tramvajem, rekao je sasvim tiho Antun K. Ti bi išao tramvajem da nakon jedanaest godina zagriš ženu koju voliš?

Mislio je nekoliko trenutaka o riječi zagriš. Izgovorila ju je tako sočno, napola kao prijatnju, a napola kao skrivenu lascivnost. Često bi je usred ljubavnog čina štipanjem, udaranjem i tiskanjem zglobova nagovarao da govori takve riječi, nazive spolnih organa, domaće i latinske, opise onoga što joj čini i što će joj tek činiti. Ako bi se opirala, dlanom bi joj pokrивao usta i nos, grčila se i poskakivala po postelji, a onda žedno upijala dah i

izgovarala riječi. Zagriš, rekao je glasno. Da, zagrlim, odgovorila je i počela se crvenjeti. Plašila se da on ne upita ono što je slijedilo.

Bez riječi je podigao sve tri torbe, nasmiješio se i gotovo neprimjetno naklonio. Lift je bio negdje dolje, petnaestak katova niže, i penjao se poput lijenog prašumskog majmuna. Okrenuo se i pošao niz stepenice. Bio je već dva kata niže kada je dijete izašlo iz lifta, noseći u zagrljaju žutu patku punjenu helijem. Bilo je važno izbjeći susret. Svejedno s kim.

Odluka

Nitko nije ni primijetio da je krevet Ferde M. na Odjeljenju intenzivne njege u bolnici Podhrastovi već tri noći bio prazan. Uostalom, koga je briga kada iščezne jedan iz sobe za umiranje, s kojom ionako problema imaju samo momci iz prizemlja Risto Okamina i Lazo Henrich kada vršcima prstiju grabe mrtvaca i nose ga umotanog u zelenu plahu do podruma, gdje je i za ovih srpanjskih pripeka uvijek hladno i gdje se truplo neće usmrdjeti taman oni iz pogrebnog i tri dana ne dolazili. Prazna postelja Ferde M. nikoga nije iznenadila, a pogotovu ne i zabrinula, dežurna sestra je mislila da je u njoj ležao netko mrtav, Risto i Lazo ništa nisu mislili, bilo im je drago što se krevet u sobi za umiruće po prvi put ispraznio sam. Na pročelju bijele metalne konstrukcije ostao je još samo bolesnički karton Ferde M., u kojemu bio upisan svaki njegov dan, od sedmoga lipnja pa sve do jutra šesnaestoga srpnja. Tada se, uz temperaturu 37,4 i »stanje nestabilno« historija bolesti naprasno prekida. Čisto administrativno, Ferdo M. bio je ni živ ni mrtav.

Teškom mukom spustio se do dna Bjelava. Lijeva papuča mu se usput raspala, a ispod modrog ogrtača izvirivale su prugaste nogavice zimske pidžame. Čeznutljivo je zagledao mladiće u majicama kratkih rukava, djeca su ispred Trgovačke škole igrala košarku, činilo mu se da je to najtopliji dan ljeta. Povremeno bi ga, u prolazu, zagledao trgovac s kutijom punom rajčica u rukama, žena s prozora na trećem katu kuće u Nušićevoj, dječak u modroj školskoj kuti. Činilo mu se da je njegov bolnički ogrtač upadljiviji nego da na sebi nema ništa.

Stan je mirisao na trule dunje. Između četiri zida drhturio je hermetički sačuvan zimski zrak. Iz ormara je izvadio bijelu košulju kratkih rukava i hlače boje kao u pustinjskih ratnika.

Na bose noge navukao je sandale za plažu. Ogrtač, pidžamu i papuče bacio je u kantu ispred haustora. Neće mu više trebati, niti će ga itko ikada pitati za njih.

U kinu ga je zapahnuo hladan i čist zrak. Blaženo je sklopio oči. Nekoliko narednih minuta osjećao je savršeno funkcioniranje utrobe. Pluća mu više nisu škripala, želudac je mirovao kao savršeno podmazani stroj nakon kraja treće smjene. Glava mu se oslobodila svih zažarenih misli koje su je mučile svih prethodnih mjeseci, donosile duge noćne more i rasturale ono malo fiziološkog sklada. Nije ga zanimalo što se događa na platnu. Film je bio dug, prepun glasnih bubnjeva, orkestralnih tuševa i ženskoga smijeha.

Ubrzo su mu se opet zažarili obrazi i opet se užasavao svakog dodira s vanjskim svijetom. Želio je lebdjeti nad zemljom koja ga je vukla k sebi, bez ikakvih misli, bez vrućih dlanova na vrućem čelu, tvrde sjedalice i zujanja muha. Čovjek bi morao biti konjski uporan, mislio je, i nalaziti uvijek novi, čistiji i hladniji prostor. U dvorani je postalo vruće, pa je morao izaći. Iznad vrata, u dubokoj tami, nazirao se crvenim svjetlom ispisan Izlaz-Ulaz. Samo jednom je, hvatajući se za kvaku, pogledao prema platnu. Plavokosa djevojka se smijala ležeći na krevetu u nekom noćnom vlaku.

Nije se mogao sjetiti kada je zadnji put nekamo putovao. Uvijek mu je nedostajalo odlučnosti za takve stvari. Čak je i ljetovanja odgađao. Odlazio je na godišnji odmor planirajući put na more. Ali da najprije provede dva-tri dana kući, da posvršava kućne poslove i odmori se od svega, svakog komuniciranja sa svijetom. No nakon ta dva-tri dana i dalje se osjećao umornim, pa bi si dao još dva-tri dana, pa još dva-tri, pa još dva-tri, sve dok godišnji odmor ne bi istekao. U posljednjih petnaest godina nije otišao na more. Što je tomu bio uzrok, strah od kupovine vozničkih karata ili strah od putovanja, to više i nije važno. Za dugih zimskih noći obećavao bi sebi da sljedećeg ljeta više neće odlagati putovanje, nego će, kao i sav ostali svijet, kupiti kartu i otići.

Odlagao je i sve druge stvari, mjesecima je hodao gradom s osobnim dokumentima koje je trebalo odnijeti na ovjeravanje ili produženje. Govorio je sebi: Otići ću u ponedjeljak, stati ispred šaltera i obaviti to. No prolazio je ponedjeljak za ponedjeljkom, sve dok ne bi došla sudska tužba ili dok ga milicionar ne bi zaustavio i kaznio zbog davno istekle

lične karte.

Pred Novu godinu kupovao je brdo čestitki, ali ih nikada nikome nije poslao. Uvijek ih je ostavljao za neko sutra. A sutra će se javiti i rođacima iz dalekih gradova koji su ga po stotinu puta uzaludno zvali, sve dok se ne bi naljutili ili ga zaboravili. Iz sličnih razloga nikada se nije ženio niti je imao prijatelja. Jedina stvar koju je u životu uredno obavljao bilo je da svakoga jutra ustane u sedam, opere zube, istušira se, odjene i ode na posao. Subotom i nedjeljom dugo je ležao u krevetu, često bi ustajao tek poslije podne, kada ogladni. Ležao je i govorio sebi da će ustati za pola sata.

I bolest je odlagao na isti način. Tek kada se počeo gušiti i kada su već dotrčali susjedi probuđeni višesatnim kašljem i pronašli ga kako sjedi na zahodskoj školjci i riga krv, otišao je prvi put liječniku. Tada su ga smjestili u sobu za umiranje.

Pogrešno bi bilo reći da nije vodio računa o sebi i svojim obavezama. Nikada ništa nije zaboravljao, ni odlazak na more, ni bolest, ni rođake, ali je uvijek sve pretvarao u odgodu. Do onog jutra kada je, nakon mjeseci mučenja, odlučio da bez odgode i bez javljanja napusti Odjeljenje intenzivne njege bolnice Podhrastovi. Dok se provlačio pokraj portira, osjetio se lakim i jakim kao u davnoj igri skrivalica. Mogao sam ovo češće činiti, pomislio je prije nego što ga je opet preplavila vrućina.

Po izlasku iz kina bljesnuo je užareni svijet. Dlanom je zaklonio oči i odvukao se do parka. U sjeni platana našao je praznu klupu. Dvadesetak

metara dalje trojica dječaka su po travi razvlačila poluživo sivo mače. Životinji je jedno oko bilo prekriveno koricom zelenkastoga gnoja. Dječaci su se smijali dok je najmanji pružao mačetu prst. Vidi ga, sisa ko da će iz prsta poteći mlijeko. Gledao je životinju nekoliko trenutaka prije nego što je iz pluća navro suh, oštar kašalj.

Dječaci su, ugledavši zanimljiviji prizor, zaboravili na životinju. Ferdi M. su poiskakale žile na ljubičastome licu pred nezaustavljivim odronom koji se pojačavao sve dok iz usta nije počela u pravilnim mlazovima šikljati krv. Zmaj, rekao je najmanji dječak. Ferdo M. ga je čuo i negdje mu se, u dubini svijesti, primjedba učinila duhovitom. Boreći se za posljednji dah, dobio je žarku želju da učini još nešto što bi zabavilo i nasmijalo dječake. Dok je padao, vidio je nakrivljenu mačju glavicu kako ga onim jednim okom, punim razumijevanja, gleda i ne čudi se njegovome padu.

Planinar

Nakon duga čekanja Dido Konforti je ugledao kako se odozgor, od Dobrih voda, spuštaju dvojica muškaraca u preširokim suknenim hlačama i ovčjim gunjevima. Prije bi se moglo reći da su se koturali nego što su hodali, padina je bila strma i vlažna od jutarnje rose i magle koja se još uvijek dizala nad gradom i gubila iznad vrhova Trebevića.

Novak Dovlić i sin mu Vid bili su upisani kao vodiči u planinarskom priručniku Jove Popovića, zajedničkom izdanju devet sarajevskih planinarskih društava iz 1935., tiskanom u Islamskoj štampariji u

naizmjeničnom latiničnom i ćirilichnom pismu. Poglavlje o Trebeviću, u kojem je i pronašao imena vodiča, tiskano je latinicom, dok je poglavlje o Jahorini, na koju je Dido Konforti namjerio otići, tiskano ćirilicom. Ako bismo sasvim precizno htjeli odrediti stvari i promotrili planinske vijence s nebeskih visina, postalo bi nam jasno da su Jahorina i Trebević zapravo ista planina, točnije Trebević je samo dio Jahorine koji se s jedne strane spušta u pitominu Sarajevskog polja, a s druge, od vjetrova zaštićene, bezbrojnim izvorima pitke vode napaja gradske česme, od Bistrika i Širokače sve do Soukbunara i Skenderije.

Odmjerio je Novak Dovlić planinara zagledajući mu opremu, pipkajući bakandže i provjeravajući ranac, upravo onako kako dobar znalac pregledava konja ili u moderna vremena auto. Ruku mu, međutim, nije pružio niti se predstavio. Mislio je da za takvo što nema potrebe, čovjek koji je pročitao njegovo ime u planinarskom priručniku vjerojatno ga je i upamtio, a ako nije, onda nije ni važno.

Sin je stajao u prikiakju, pogleda zapiljena u Didu Konfortija, sve čekajući da ga ovaj primijeti, osmjehne se ili mu da kakav znak. I čim je planinar okom okrznuo Vidovu priliku, dječak je duboko uzdahnuo i započeo:

— Planina Jahorina je ime dobila po javoru. Svakako je nekada na toj planini bilo više javorovog drveća nego danas. Samo na visoravni Gole Jahorine i na njenoj južnoj strani nema šume. Vegetacija je svuda bujna...

Dječak je govorio jednoličnim glasom, svaka riječ imala je istu težinu,

kao kada djeca na satu materinjeg jezika recitiraju napamet naučene junačke deseterce. Povremeno je usred rečenice gubio dah, hvatao ga s pola pluća i kolutao očima kao da po niskom nebu traži zaboravljene riječi. Otac je klimao glavom i smješkajući se tražio trag divljenja na licu Dide Konfortija.

— Učevan mali, ha? — upitao je planinara Novak, munuvši ga laktom među rebra.

— Učevan, učevan... — potvrdi Dido.

— Al' to što govori, sve su same budalaštine — Novak će. Dido slegnu ramenima, a Novak nastavi:

— Sve to, i javor, i južna strana, i međedi, ništa ti od svega toga ne treba kada te muka pritisne, a duša ti u nosu.

Otac i sin žurili su uz brdo, Dido Konforti ih je jedva sustizao, ali od silne nelagode mu nije padalo na pamet zatražiti da uspore. Uostalom, njemu je bilo do planinarenja, a ne njima. Dječak je napamet naučio Popovićev priručnik, baš svaku riječ i svaki zarez, samo da otac pokaže svoj prezir prema svemu što je napisano, mislio je Dido Konforti, pokušavajući si predočiti ono što dolazi.

Zastali su kod Dobrih voda. Dido se kupao u znoju, a vodiči su bili suhi ko javorov list na pripeci i hladni ko ucrvani snijeg s planinskih zavjetrina. Novak je još zakopčao gunj, stresao se i uz osmijeh progovorio:

— Ove će godine snijeg uraniti. Vidiš kako se modri pijesak u potoku.

Nakon što su se napili s izvora i nakon što je stariji Dovlić smotao pa ispušio cigaretu, nastavili su dalje. Put je vodio kroz šumu. Dido Konforti je povremeno zaželio da se osvrne za gradom koji je nestajao u dolini, no Dovlići su još žurnije koračali ispred njega, ne progovarajući riječi i ne dajući mu prilike da ih bilo što upita.

Nakon duga hoda, za kojega Dido Konforu nije stigao niti na sat pogledati, na jednom obronku ukazaše se tri-četiri kućice, Novak se osvrnu, pokaza prstom i bez zaustavljanja progovori:

— Selo Dovlići, kao što smo i ja i moj mali Dovlići. Nije se svako u gradu rodio, niti svako zna šta mu nad ramenima visi i gdje ga to nešto u životu vodi.

Dido Konforti je zaustio da odgovori, ali mu u prvi mah ništa na pamet nije padalo, a nakon nekoliko sasvim kratkih trenutaka Novak Dovlić ga opet nije primjećivao. Didi se činilo da može vikati i zapomagati, da se može baciti i Novaka ščepati za nogu, a da ga ovaj ne čuje i ne primijeti, nego da ga strese sa cipele kao što se stresa kravlja balega kada čovjek u nju ugazi.

Bog sâm bi mogao prepoznati korak nakon kojega su pristigli u visine u kojima više nije bilo magle. Zrak je bio zvonak od silne bistrine, ali je Dido Konforti sve teže disao, hvatao je dah poput brodolomca, noge su

mu treperile od silnog napora, od silna zora više nije mogao progovoriti riječi čak i da su ga Dovlići htjeli slušati. Stabla su se prorijedila, nestalo je šumskih staza, a planina je pred očima bila sve veća i strmija.

— Vidiš je. — Novak napokon stade, sav ozaren kao da je Jahorina djelo njegovih ruku, pa je sada pokazuje pridošlici.

Dido je klimao glavom, pokušavao se osmjehnuti, ali mu se lice stezalo u grč kao da će se rasplakati.

— Gore možeš sam, mi ti ne trebamo, a sam se možeš i vratiti, valjda si zapamtio put.

Gledao je Dovliće kako žure nizbrdo, najradije bi pošao za njima, bio je umoran i uplašen, skoro da se nije ni sjećao osjećaja koji ga je pratio dok je u svome vrtu na Bjelavama čitao planinarski priručnik Jove Popovića, poglavlje o planini Jahorini i njezinom vrhu s kojega se za vedrih dana vidi pola Bosne. Čučnuo je u travu polako smirujući dah, Novaka i Vida je već nestalo u šumi, nije se čuo nikakav zvuk, čak ni pjev ptica. Ovo je to mjesto, mislio je Dido Konforti, gdje počinju pričini.

Još jednom se bez imalo čežnje osvrnuo za vrhom planine, a onda je krenuo nizbrdo. Kada se primaknuo šumi, vidio je i čuo lepet krila ptica koje je nešto uplašilo. Osjetio je nježnost za njih.

Životopis

Božo N. je tog jutra poranio ne bi li konačno sastavio izvještaj o slučaju obitelji Isaka Nachmiasa, veterinara kotarskog s kraja prošlog stoljeća, a na zamolbu Baruha Elezara, trgovca iz Haife, koji je, sastavljajući obiteljsko stablo, naišao na nerješiv problem grane koja je iznicala s majčinim bratom Isakom. Božo N. se kod starijih ljudi u mjestu raspitivao o Isaku i njegovima, ljudi su se sjećali njegova lika, ali su o njemu malo toga znali. Oni koji su možda znali nisu htjeli govoriti. Jedina pojedinost koja se u svim iskazima ponavljala, ali s kojom Božo N. nije znao što da učini i gdje da je uklopi, potvrđivala je Isakovu omiljenost među ženama, vedar duh i sklonost šali. Stari Adembeg Prušćanin pridodao je kako su Isak i žena mu Luna (ljepotom i vedrinom bi mu ravna) redovito sudjelovali na pokladnim zabavama i osvajali nagrade za najuspjelije i najčudnovatije maske. No ni Adembeg se nije sjećao što su maske prikazivale. Svoj zaborav pokušavao je prikriti tvrdnjom kako je bio ozbiljan mladić i kako je imao važnija posla od sudjelovanja u kojekakvim terevenkama.

Dugo je Božo N. sjedio u praznom uredu smišljajući odgovor trgovcu iz Haife. Nije htio nepoznatu čovjeku prešutjeti ono što je saznao, a opet je nepristojnim smatrao dopisivanje o maškarama kada ga je čovjek u pismu fino upitao što zna o Isakovu životu, ali i o mjestu njegove smrti, je li i kada odveden u logor ili je možda zbog starosti ipak pošteđen (jer je, po svemu sudeći, u vrijeme drugog rata imao više od osamdeset godina). Baruh Elezar je Boži N. poslao i dopisnicu kojom mu je Isak dojavljivao majčinu smrt. Dopisnica je ođaslana iz Travnika u ljeto 1940.,

a na poledini je sadržavala i tadašnju Isakovu adresu. Božo N. se zaputio naznačenim tragom, ali u Travniku više nije bilo zgrade s tim kućnim brojem, niti je u općini bilo ikakvoga traga da je tu nekada živio Isak Nachmias.

Božo N. se našao u teškoj muci, ne toliko što bi se kao sreski pisar osjećao obaveznim odgovarati na dopis iz daleke zemlje koja ni na zemljopisnim kartama još nije bila upisana, koliko ga je mučila zamišljena slika nepoznata čovjeka koji se s dalekih obala raspituje o svome ujaku za kojeg zna da je mrtav (jer da nije, imao bi stotinu i nešto godina), a opet mu je toliko važan da čuva njegove prastare dopisnice. Isto tako, nije mu iz glave izlazio lik vedrog i po svoj prilici pustopašnog sugrađanina koji se, eto, izgubio iz svih općinskih i kotarskih knjiga, ali i iz sjećanja ljudi. Pogotovu mu nije bilo jasno kako ga se to ne mogu sjetiti Travničani, a tamo je, sudeći po dopisnici, još prije dvadesetak godina mirno hodao ulicama.

U jednom trenutku Božo N. je pomislio kako bi možda najbolje bilo da sve to što ga je mučilo u slučaju Isaka Nachmiasa jednostavno stavi na papir i pošalje kao odgovor njegovu nećaku, ali se odmah predomislio, shvativši kako bi nepoznati iz Haife mogao na osnovi toga stvoriti lošu sliku o našim ljudima i našoj socijalističkoj zajednici. Potom mu je sinulo da je i odgovor mogao napraviti u vidu formulara, nešto kao: Čovjek za kojega se raspitujete živio je u našem gradu, ali toliko davno da više nitko o njemu ništa ne zna. To mu se učinilo nepriličnim i nedostojnim one čudne topline koja je zračila iz pisma Baruha Elezara, topline koja je možda proizlazila iz činjenice da mu čovjek piše na hrvatskom jeziku,

koristeći neke stare arhaične izraze i brkajući padeže. Na takvo se pismo ipak ne odgovara administrativnim formularom. Najdulje se bavio mišlju koja je možda bila najružnija od svih, ali je barem bila bezbolna, da Baruhu Elezaru odgovori izmišljenom biografijom, gomilom lažnih podataka, maglovitih i neprovjerljivih, ali koji bi ipak bili dostatni za jednu sasvim solidnu, čvornatu granu obiteljskoga stabla.

Dok se tako bavio zapisivanjem izmišljenih natuknica za životopis Isaka Nachmiasa, već su u ured počeli pristizati prvi službenici, sipali su pozdrave i uobičajena jutarnja pitanja od onog: poranio? pa do onog na koje se više nije moglo tek slegnuti ramenima — može li kavica? Svaka izgovorena riječ, šum kišobrana s kojeg je tajnica stresala kišu, tutanj nogu po parketu, dekoncentrirali su Božu N. i odvajali ga od biografije koju je pokušavao sastaviti. Izmišljeni život Isaka Nachmiasa kao da mu je curio između prstiju, gubio se u nelogičnostima i nevažnim detaljima. Najednom mu je postajalo važnijim koje je boje bila kravata o Isakovu vratu dok su u travnju 1941. Nijemci ulazili u grad od svega što se u izmišljenoj priči s Isakom dalje događalo. Nije znao gdje smjestiti Lunu i kakvu joj ulogu dati, čak mu je padalo na pamet da je jednim pokretom pera potpuno izbriše iz priče, da napiše kako se još polovicom tridesetih godina zagledala u duboki bunar ispred crkve i da je Isak ostao udovac. Ali što učiniti s djecom. Po pričama Isak i Luna imali su ih troje; kako razriješiti njihove sudbine i učiniti da se nikada u drugoj priči i na novi način ne pojave u životu trgovca iz Haife? Najbolje bi bilo, mislio je Božo N., da djeca umru u logoru, tada ih više nitko nigdje ne bi pronašao. Ali kako nešto takvo napisati u pismu njihovom dalekom rođaku? Učinilo mu se da bi na takav način postao odgovornim za sasvim stvarnu i nimalo

literarnu smrt. Možda su ta djeca zbilja završila u logorima, mislio je, no kako će čovjek to sa sigurnošću znati? Ako jesu, on im u svome neznanju naknadno potpisuje smrtnu presudu.

Nakon što se definitivno spetljao s pričom o djeci, Božo N. je odustao od izmišljanja biografije Isaka Nachmiasa i njegove obitelji. Ured je već bio ispunjen ljudima, centralno grijanje je radilo punom parom, vlažni kaputi su se isparavali u kutu, dvojica gripoznih službenika marljivo su kašljala, Božo N. je zgužvao papir sa zabilješkama, protegnuo se uz glasan i nimalo pristojan zijev i stavio noge na stol. Ostatak radnog vremena proveo je na lascivne primjedbe upućene kafe-kuharici i naizgled dobroćudne liječničke savjete namijenjene dvojici bolesnika. Kao: prehlada se najbolje liječi šljivovicom u koju se sitno nasjecka češnjak, a onda se sve to prokuha i vruće popije.

Baruhu Elezaru odgovorio je u jednoj rečenici koja u sebi nije sadržavala ništa osim isprike zbog neobavljenog posla. U kuvertu je stavio još i dopisnicu Isaka Nachmiasa te turistički prospekt staroga grada. Nije želio razmišljati kakav će dojam na nepoznatog iz Haife ostaviti fotografije na masnom papiru i u bojama lažnih rođendanskih kolača iz izloga provincijskih slastičarni. Božo N. je želio što prije zaboraviti na sve što gaje podsjećalo na ovaj slučaj.

Selidba

Život se prostire niz željezničku prugu, od Usore pa do Metkovića. Ako na

svakoj stanici oстанеš po godinu dana, negdje pred penziju osjetit ćeš miris mora, iza Kule Norinske i iza Komina. Pamte se samo prva i posljednja stanica, ono što ostaje između tek su dani i mjeseci, jesen kao najčešće godišnje doba i česte selidbe koje život čine jednostavnim. Nepotrebne stvari izgube se na putu od jednog do drugog mjesta i nikada se iza ormara i kreveta ne stigne skupiti prašina koja u gradu, u građanskim kućama, pogotovu za ljetnih mjeseci i izjutra guši ljude i čuje se kao dug i suh jutarnji kašalj.

F. R. je čekao prvi jutarnji vlak, zapravo teretni vagon koji je trebao biti sedmi u nizu. Kako je na kakanjskoj stanici radio pune dvije godine, znao je točno mjesto na kojemu se sedmi vagon zaustavlja, pa je mogao Hamidu i trojici njegovih sinova u dlaku pokazati gdje da spuste ormare, madrace, stranice rastavljenog kreveta i velike drvene vojničke sanduke u kojima je selio pokućstvo od prvoga dana službe i od prvoga premještaja. Djeca su pokunjeno sjedila na madracu, F. R. je stajao pokraj njih odjeven u svečanu uniformu, s bijelom moravom među usnama. Djeca nisu progovarala, niti ih je on što pitao. Stariji sin imao je dvanaest godina i ovo mu je već sedma selidba u životu. Katkad je zaboravljao gdje mu se što dogodilo, sva sjećanja mogao je obići samo vlakom. U snovima su, međutim, i Usora, i Maglaj, i Žepče, i Zenica, i Sarajevo, i Konjic, i opet Usora bili na istom mjestu. Jedino je Kakanj bio drugdje jer je u njemu proveo dvije najvažnije godine svoga života.

Mlađi sin rođen je u Kaknju i ovo mu je prva selidba. F. R. je razmišljao hoće li se mali po nečemu sjećati rodnoga mjesta ili će ono nestati u dimu lokomotive. Dječak je dremuckao i svaki njegov uzdah čuo bi se

kroz brujanje opruga u madracu.

Majka nije čekala prvi jutarnji vlak. Ovo je bila prva selidba bez nje. Prije sedam dana otputovala je u Sarajevo. Pogledom je prešla preko sobe u koju se više nikada neće vratiti, uzdahnula kao što se uzdiše na groblju i rekla: »Eto, vidimo se u Ilijašu.« Sada ćemo biti iz Ilijaša, objasnio je F. R. mlađem sinu. Ja ću zauvijek biti iz Kaknja, rekao je stariji. Majka se nasmiješila i otišla.

Kazaljka na staničnom satu svake bi minute načinila drhtavu kretnju preko bjeline koja je razdvajala dvije crne crtice. Stariji sin je bez treptaja gledao u sat, da mu ne promakne trenutak kada jedna minuta postaje druga minuta. Djeci rođenoj uz željezničke stanice vrijeme nikada neće nevidljivo teći, njihovo vrijeme sve do posljednje minute u životu prolazi u trzajima.

Vlak je kasnio čitav sat, a kada se iza okuke napokon začuo huk, iz zgrade željezničke stanice istrčali su Hamid i trojica njegovih gorostasnih sinova. Sedmi vagon se zaustavio točno ispred kuhinjskog kredenca. Hamid je odbravio pa otvorio vrata, jedan je div uskočio u vagon, a onda je bez riječi počeo utovar. Vlak je stajao deset minuta, no sve stvari su bile u vagonu već nakon tri. Gorostasi su se rukovali s F. R.-om i vratili se u staničnu zgradu.

Dok su dječaci već sjedili u sedmom, teretnom vagonu, F. R. se pozdravljao s Hamidom. Stariji sin se plašio da će vlak krenuti, a otac ostati. Mlađi sin je skakao po drvenom podu i vikao: »Hajde, hajde...«

Stariji mu je rekao da umukne. Otac se smijao dok mu je Hamid nešto živo objašnjavao. Igrali su mu prsti po zraku kao da su dio neke lutkarske predstave u kojoj dvije vojske i dva palca-kralja vode ljuti boj.

Lokomotiva je pisnula, a F. R. je, pazeći da ne isprlja svečane hlače, uskočio u vagon. Mahnuo je Hamidu, Hamid je namignuo starijem sinu, u trenutku je nestalo i željezničke stanice i Hamida i Kaknja.

Otac je napravio pokret kao da nekoga stresa s ramena i rekao: »Gotovo!« Stariji sin je bio ljut i povrijeđen. Gotovo nije bila riječ koja se smjela izgovoriti u tom trenutku. Otac je pogledao kroz prozorčić i rekao: »Ruj je nestao s brda. Skoro će snijeg.« Stariji sin je prišao prozorčiću, ali još nije bio dovoljno porastao da kroz njega vidi bilo što drugo osim neba.

Nesreće

Svaka knjiga smije imati štamparsku grešku, svaka osim ove, govorio je F. R. i lupkao kažiprstom po šarenim koricama reda vožnje Jugoslavenskih državnih željeznica, separatu tiskanom u Sarajevu za sezonu 1957./58. Potom se ritualnim pokretom mašio drvene tabakere, pažljivo izvukao cigaretu, razmekšao je prstima, stavio među usne, pa je kao kauboj jezikom prebacio u njihov lijevi kut. Iz unutarnjeg džepa sivog sako izvadio je kutiju šibica, onu kakve su se nekada pravile od tankih drvenih listića, s naljepnicom boje indiga i sličicom divlje životinje na drugoj strani. Kresnuo je drvцем i plamen je prasnuo u stotinu iskri.

Svaka, ponovio je, baš svaka osim ove. Smrt je štamparska greška u redu vožnje.

K. S. je bio umirovljeni šef stanice u Konjicu. Njegova kći se u svojoj sedamnaestoj udala za F. R.-a. Starac je bio zadovoljan što mu je i zet željezničar. Kada bi F. R. s prijateljima igrao preferans do duboko u noć, stari K. S. nije mogao spavati. Prevrtao bi se u krevetu i gušio se od straha jer je mislio da će se sutra dogoditi strašna željeznička nesreća. Držeći karte u rukama, F. R. je slušao kako škripi strop nad njegovom glavom. Nikako starca nije uspijevao uvjeriti da su danas željeznice savršenije nego nekada, da su satovi precizniji i da u redu vožnje nema štamparskih grešaka.

F. R. je imao dva sina. Jedan se rodio u Usori gdje je otac bio pomoćnik šefa stanice, a drugi u Kakanju gdje je otac upravo bio postao šefom stanice. U vrijeme kada se F. R. zaposlio u Direkciji željeznica u Sarajevu dječaci su već bili dovoljno veliki da se svađaju:

— Ti si Usranac! Usranac, Usranac, Usranac...

— Ti si Kakanjac! Kakanjac, Kakanjac, Kakanjac...

F. R. ih je gledao i razmišljao o odrastanju, o onom trenutku kada čovjek shvati koliko je život krhak a svijet ruševan i koliko je odgovornosti potrebno da sve ne ode u vražju mater, u dječje svađe i u oganj, koliko pažnje treba da se na svakoj stranici reda vožnje ne pojavi po deset štamparskih grešaka.

U staklenoj vitrini, ispred svih drugih knjiga, F. R. je čuvao stare redove vožnje. Od onog neuglednog i požutjelog iz 1919. do prošlogodišnjeg. Ovogodišnji red vožnje F. R. je držao na radnom stolu i listao ga svake večeri prije spavanja. Pokraj njega su prolazile čudne i ružne godine, u Beogradu ubiše Radića, umrije u Zenici starija sestra, u Francuskoj ubiše kralja, Hitler zagriže u Europu, pod prozorom crnokošuljaši zapališe sinagogu, susjedi sa žutim trakama nestadoše sa stubišta. F. R. je sjedio za radnim stolom, dioptrija na naočalama se povećala, i listao sve noviji i noviji red vožnje.

Nekoliko godina pred mirovinu F. R. je postao konstruktor reda vožnje pri Željezničkom transportnom poduzeću u Direkciji željeznica u Sarajevu. K. S. je bio ponosan na svog zeta, ali su ga još više u brigu bacala njegova kasnonoćna kartanja. Starac je sanjao željezničke nesreće, a neke od njih su se i događale, baš kao u njegovom snu. Jedan je mađarski vlak, javljao je londonski radio, punom brzinom naletio na drugi mađarski vlak, koji je isto tako punom brzinom naletio na onaj prvi. Greška je bila, javljao je radio, u redu vožnje, jer je pisalo da vlakovi polaze u 19 sati i 23 minuta, a u stvari je samo jedan trebao poći u to vrijeme, dok je drugi, da nije bilo štamparske greške, morao krenuti dvije minute kasnije. Pola godine je trebalo da se u smrti susretnu, pola godine su se mimoilazili u greški iz mađarskog reda vožnje, no to naravno nije moglo trajati do vijeka. K. S. je svome zetu zabranio da igra preferans u njegovoj kući. F. R.-a to nije ni naljutilo, a ni uznemirilo. Znao je da ne može tek tako proći sudar vlakova u Mađarskoj.

F. R. je bio nenadmašan u preferansu. Nepogrešivo je pamtio sve karte koje bi bile bačene na stol. Ako već igramo, govorio je, onda igrajmo ozbiljno. A igru moraš pratiti, a ne se, kao blećak, uzdati u sreću. Nakon K. S.-ove zabrane F. R. je sa svojim društvom igrao preferans u hotelu Pošta. No nikada nije igrao tako dugo niti bi ispio toliko špricera a da ne bi, kada se vrati kući, još jednom prelistao red vožnje.

Čovjek mora znati, mislio je F. R., da nikada i nipošto vlak ne smije stati na otvorenoj pruzi. Ako nastupi iznenadni kvar ili ako mašinovođu pogodi kap, ako stijena padne nasred pruge, ako dakle zaprijeti kobni slučaj, tada je konstruktor reda vožnje taj koji spašava svijet. On minute mora tako posložiti da se vlak nikada ne zaustavi na otvorenoj pruzi, a ako se zaustavi, onda onaj iz suprotnoga smjera mora biti zaustavljen ispred crvenog signala. Uzak je i tanak prostor između dvije greške i između dvije nesreće. Umijeće je, poput akrobata, uvijek plesati iznad katastrofe.

Kada je umro K. S., njegovom zetu nad otvorenom jamom preferans niti jednom nije pao na pamet. No ipak gaje grupa muškaraca sa crnim kravatama te noći zaigrala u kući žalosti. Jedina prava pustoš koju je smrt ostavila za sobom bila je u stropu koji nije škripao, koji je bio tih onako kako su tihi raj i pakao kada ih osluškuješ s ovoga svijeta. F. R. je u ovoj partiji zaboravio pokoju kartu, gubio igru i odsutno gledao u noć, pod krošnjom obiteljske vrbe gdje su se naganjale prve mačke veljače.

Sutradan je vlak kod Jablanice pao u Neretvu. Nije kriv bio red vožnje, nego je iz nepoznatih razloga, zbog prevelikog trenja ili nečeg drugog,

lokomotiva iskočila iz tračnica. F. R. je dugo gledao novinsku fotografiju, mučen saznanjem kako postoje stvari koje se ne mogu predvidjeti, ali kako možda postoje i one stvari koje čovjek mimo svih matematičkih i fizikalnih zakona izazove nekim svojim postupkom. Možda, recimo, time što loše vežeš vezice na cipelama ili opsuješ bučnog prodavača novina izazoveš željezničku nesreću na drugom kraju svijeta, na primjer u Australiji. Vjerojatno postoje i neki drugi redovi vožnje, mislio je F. R., drukčiji i tajniji od onog što ga sam svake godine ispisuje. Možda se zbog grešaka u njima sudaraju neki drugi, oku neprimjetni vlakovi. Možda je i zemljotres posljedica sudara vlakova.

1971. u dom F. R.-a, umirovljenog konstruktora reda vožnje, stigao je čudan telegram. Javljao je o nečijoj smrti, ali ime umrloga bilo je tako ispisano da je F. R. zaključio kako je posrijedi greška i kako je telegram zapravo trebao biti upućen nekom drugom. Obitelj se okupila oko lista papira, neki su mislili kako je smrt prava, a štamparska greška je promijenila ime, dok su drugi držali kako je greška u imenu i prezimenu onoga na koga je telegram naslovljen. F. R. je gladio bradu i odmahivao glavom. Greška je svakako, rekao je tad, ali je treba pronaći. Uzeo je iz ormara crnu maramu, njome prekrio zrcalo, sjeo za radni stol i otvorio svoj posljednji red vožnje. Ukućani su do dugo u noć vodili raspravu o telegramu. Potom su muški sjeli za stol i podijelili karte za preferans. Prije nego što je zazvonio telefon F. R. je dobio već sedam partija.

Lutke

Sklopio je ruke na prsima, ne kao pred molitvu, više kao da se sprema nekome nešto slagati pa mu je stalo da ovaj povjeruje, potom je zakoračio pazeći da čelom ne udari u potpornu gredu, sagnuo se i prstima lijeve ruke dodirnuo sićušni cvjetni sag. Kada je nakon nekoliko praznih trenutaka dlan vratio bliže sebi, jasno je mogao vidjeti pet elipsastih tragova; najveći je bio tek nešto manji od sećije, a trag malog prsta nije bio ni kao peškun koji je stajao nasuprot sećiji. Zatvorio je oči i blago prešao jagodicom palca preko vrhova prstiju. Da je tako ostao duže, zauvijek bi mu se činilo da se svijet opet sveo na dodir pamuka, prašina koju je vrijeme ostavilo za sobom bila je baš takva.

Sunce se kao bezbroj sablji i mačeva probijalo između cre-pova, svjetlo je dodirnulo drugi kat kuće, upravo ono mjesto gdje je nekada sjedio beg, nogu prekrštenih poput Bude, i povlačio dimove iz vodene lule. Bega međutim više nije bilo, valjda se izgubio pri selidbama, a nije bilo ni nargile, nije ni čudo jer nije bila veća od staklene suze.

Razmišljao je da li da snese kuću dolje, sve stvari već su spremljene u kamion, ali bi se za nju našlo mjesta. Prihvatio ju je u zagrljaj, ali ju nije pokušao podići. Nekada mu se činila većom, gotovo da je i sam mogao ući u nju, a sada, eto, stane u jedan malo širi zagrljaj.

Nije se, zapravo, mogao sjetiti dobrog razloga niti da je ponese niti da je ostavi. Žena će se sigurno buniti, nemaju male djece, a kuća je nepodnošljivo prašnjava. Osim toga, drugo je vrijeme, drugi običaji i

druge igračke. Tko bi još mogao razumjeti staru bosansku kuću na četiri vode, sa čudnim pokućstvom, mikroskopskim šarama i basamacima koji su vodili u visine i kojima se nitko, osim u igri i snovima, nikada nije penjao. Stari beg se izgubio negdje između Usore i Sarajeva, a bez njega ni priča o staroj bosanskoj kući više nije imala smisla.

Nekada je postojao baš ovakav svijet, sav od pamučnih dodira; ako bi kuću ipak uzeo sa sobom, učinio bi to upravo zbog sjećanja na takav svijet. Samo je četvrti zid nedostajao da sve bude kao u sjećanju, onaj zid koji kuću čini igračkom, koji otkriva njezin unutarnji sadržaj i pruža mogućnost igre. U stvarnosti četvrti zid štiti od zime, snijega i ružnih pogleda kao i ostala tri, u igračke njega nema jer je suvišan, kao što je suvišno sve ono što dijete na bilo koji način odvaja od igre.

Još jednom dodirnuo je prašinu, ovaj put onu koja prekriva kaldrmu ispred kapije, noktom je dotakao zvekir, on nije bio pravi, vjerojatno zato što njegovo sićušno udaranje o kapiju nijedno uho ne bi moglo čuti. Prekrio je kuću sivom ponjavom, još jednom se osvrnuo oko sebe, na tavanu nije bilo više ničega što bi zaokupilo njegovu pažnju ili što bi, možda, vrijedilo ponijeti u novi grad i novu kuću.

Ključ je zaklokotao u starinskoj bravi. Tavan je zaključavao po navici, mada je bio dovoljan tek komadić malo čvršće žice pa da ga i sasvim nevješta ruka otključa i obije. No zadnjega dana, kao ni svih prethodnih, provalnik ničeg korisnog ne bi na tom tavanu mogao naći. Osim, možda, te stare bosanske kuće sagrađene u Beču, jedne od onih godina neposredno nakon okupacije Bosne kada su Austrijanci bili opčinjeni

novom, upravo otkrivenom zemljom i njezinim gradovima, te su, eto, u izloge, pokraj minijturnih giljotina, stilskog namještaja Luja XIV. isto tako minijturnog, iznijeli i bosansku kuću koju je striko Rudo donio sa sobom u Zenicu da u nju naseli svu dječju radost i veselje u tri generacije s kraja prošlog i početka ovog stoljeća.

Samo je beg bio nekako drukčiji, lica tamnijeg nego u bosanskih ljudi, iskošenih očiju i preduge bijele brade. Ni odjeća mu nije bila bosanska, čak ni turska, nego je izgledala kao u naivnih europskih predstava o Arapima. Pogrešan poput loše iluminacije iz 1001 noći, starac je potvrđivao da su Austrijanci vrlo brzo naučili sve karakteristike lokalne arhitekture, povijesti, geografije i kulture, a da su im ljudska lica, figure koje promiču čaršijom, njihova odjeća, tuga, radost i temperament dugo ostali zatajeni, možda čak do onoga dana kada su poslije još jednog rata, a nakon što dogradiše Bosnu i promijeniše unutrašnjost njezinih domova, prepustili zemlju drugim gospodarima.

Bosanske kuće sjetio se još jednom, dugo nakon selidbe, dok je gledao kako mladi Rumunj na stubištu ispred gradske tržnice po slamnatoj prostirci reda lutke u transilvanskim narodnim nošnjama. Pažljivo ih je namještao, vodeći računa da uz lutku muškarca uvijek dođe žena, a ispred njih muško i žensko dijete. Desetak obitelji lutaka cijelo je prijepodne čekalo pred gradskom tržnicom. Povremeno bi zastajali očevi sa sitnim plavokosim djevojčicama i kupovali jednu, najviše dvije lutke. Nekoliko trenutaka lutkina bi obitelj bivala razbijena, sve dok Rumunj ne bi zavukao ruku u svoju vreću i izvadio novoga oca, majku ili dijete, već što je nedostajalo.

Vrebao je trenutak kada bi ruka nepoznate djevojčice posezala za lutkom i, dok je Rumunj ne bi zamijenio, osjećao je pravu, nenadomjestivu tugu: igrao se tako prizorom sve dok nije počela kiša. Rumunj je na brzinu pokupio svoje lutke grabeći ih za glave, vreću uprtio na leđa da se više nikada ne pojavi. Da pusta begovska kuća nije ostala na tavanu, možda je u nju mogao naseliti obitelj iz Transilvanije. Kako bi samo veliko bilo njihovo čuđenje u tuđem domu i daleku svijetu.

Pansion

Već početkom rujna dolinu prekrije veliki bijeli jastuk kroz koji se ne nazire nijedna kuća i nijedan neboder. Tek za vedrijih dana kroz mekoću jastuka probije se pokoji minaret, kao koplje upućeno iz donjeg svijeta, koji bi, barem dok je vedrine, htio biti bliže onom gornjem, osunčanom i bliskom Bogu.

Jesen 1972. F. R. je provodio u umirovljeničkom pansionu na Trebeviću, među borovima i smrekama, tri minute hoda do Djevojačke stijene, mjesta samoubojica koji bi se uspinjačom uspeli na brdo i onda se bacali na jastuk položen uz krovove grada. F. R. je stajao na Djevojačkoj stijeni i potajice pušio. Njegove bronhije bile su već tako uske da je zrak kroz njih jedva prolazio, no pluća su i dalje čeznula za duhanskim dimom. F. R. je znao da je ovo posljednja jesen i bilo mu je svejedno, barem dok bi stajao na Djevojačkoj stijeni i gledao grad kojega više nije bilo i svijet koji je u neprepoznatljivoj bjelini skrivao svaki strah i svaku čežnju. Kada

dva mjeseca kasnije bude umirao, dolje u gradu, na Sepetarovcu, F. R. će razmišljati o točkama gledišta, poželjet će biti na Trebeviću i vidjeti da osim bjeline i pernate mekoće magle u njegovom svijetu ništa ne postoji. Desnica će mu i tada zadržati položaj ruke koja između kažiprsta i srednjaka drži cigaretu.

F. R. je bacio opušak u bezdan. U trenutku mu se učinilo da je u onom komadiću jastuka gdje je cigareta potonula ugledao koncentrične krugove. Staračkim očima ne treba vjerovati, pomislio je i sjetio se smrtnoga straha iz vremena kada ga je otac u tajnom skrovištu otkrio sa cigaretom u ruci. Uplašio se čežnje za davnim strahom, okrenuo se i vratio u Dom umirovljenika. Oko stolova su u sitnim plesnim figurama promicali konobari. F. R. je ispijao lozu, prvu tog dana i te jeseni. Zamišljao je iznenađenje, pa razočaranje u očima doktora Zazule ako ovaj kojim slučajem naiđe. No više nije bilo razloga za strepnju. Vrijeme je da se konačno sve stvari smjeste na svoje mjesto, da se svedu svi računi i da svima kaže kako mu je savršeno jasno da je ovo kraj priče, nakon kojega nema više ništa. Jučer mu je doktor Zazula objašnjavao što se događa sa srcem. Vaše srce je, živo je objašnjavao doktor, sve manje mišić, a sve više maramica. F. R. se nasmijsao i izvadio svoju staru ljubičastu maramicu. Ovo? Na žalost, gotovo to, i zato se morate čuvati, jer onoga trenutka kada mišić definitivno postane maramica organizam prestaje funkcionirati. »Organizam prestaje funkcionirati« je lijepo ime za smrt, vedro je odgovorio F. R., a doktor Zazula mu je oštrim baterijskim svjetlom pregledavao dno oka. Bojite se da ću ostati slijep kada »organizam prestane funkcionirati«, nastavio je sa šalama F. R. Liječnikovo čelo se orosilo znojem, dok su mu pazuha vonjala na bijeli

luk.

F. R. nikada nije patio od nesanice. Usnuo bi brzo i lako, a budio se s prvim svitanjima i prvim žestokim napadima kašlja. Čak je i tog rujna u umirovljeničkom pansionu spavao mirno. Tijela se nije ticalo svođenje računa, nego se ponašalo u skladu s principima vlastite fiziologije. F. R. je svoje tijelo doživljavao kao pitomu, nesamosvjesnu životinjicu koja mu katkad nanosi strašan bol, ali koja nije svjesna svoje mjere i svrhe, niti je svjesna skore smrti. Kosa je i dalje prhutala, nokti su i dalje rasli, kurje oko je i dalje slalo signale bola, kao i one davne jeseni na rijeci Piave, dok su mladići koji bi u trku ostajali bez ruku, nogu i glava trčali pokraj F. R.-a, kojemu je tih trenutaka bol iznikla iz divljeg tkiva na domalom nožnom prstu bila strašnija od strašnih slika umiranja.

Posljednjih večeri F. R. bi ugasio svjetlo u sobi i dugo gledao u hlapeću bjelinu stropa. Tako se, dakle, rastajemo od boja i oblika. Duša zna da je strop bijel, ali oči to u mraku ne vide, duša prepoznaje oblike stvari, ali ih tijelo više ne osjeća. F. R. se pred spavanje pripremao za trenutak kada duša više neće znati, kada neće biti ni boja ni oblika, a tijelo će se pretvoriti u tvar, u smiješno-tužnu prevarenu materiju. Valja se pripremiti za onaj trenutak kada o svemu ovome više ništa neće znati, mislio je F. R., dok mu se duh smijao, a tijelo bunilo, dok je planirao svoje raspadanje, a uz kičmu su mu se penjali trnci strave koja više i nije bila strava. Odlučio je zaboraviti na sve fiziološke podražaje, na upozorenja i prijetnje tijela. Dok se srce pretvara u maramicu, čovjek više nema načina da se upleće u zemaljske stvari.

F. R. nije vjerovao da iznad neba nešto postoji. Nesreće se u životu prečesto događaju bez ikakva reda, kao što je bez reda i protok materije. Da postoji neko nebo iznad naših neba, stvari bi nesumnjivo bile drukčije postavljene. Drukčije bi u materiju ulazio život, kao što bi drukčije i izlazio iz nje. Ovako se sve zbiva izvan reda i smisla. Uskoro će krevet na kojemu ležim, mislio je F. R., postati živ, a moje će tijelo biti slama u novom krevetu na kojemu će stari krevet u obličju nekog drugog, recimo skretničara u Slavonskome Brodu, ležati, spavati i sanjati. Tu nema reda.

Nakon beskonačnog jutarnjeg kašlja i gušenja F. R. je uzimao kutijicu išaranu crvenim i bijelim prugama, s bijelim mentol bonbonima. Izvadio bi tri sitne kuglice, naglo zabacio glavu i napravio pokret rukom kao da u samog sebe baca bombu. To je činio godinama. Kći i žena su ga upozoravale da će jednom bonbone ubaciti ravno u dušnik. Ugušiti se mentol bonbonima — ta ideja mu se činila zabavnom.

Potom bi navlačio cipele, češalj nekoliko puta provlačio kroz kosu i izlazio van. Grane drveća bile su pune djetlića, vjeverica i čvoraka. F. R. bi nekoliko puta u toku šetnje pogledao na sat. Još pola sata pa će brzi iz Frankfurta ući u Sarajevsku stanicu, još sedamnaest minuta pa će krenuti putnički iz Zenice prema Zagrebu, još dvije minute pa će ubrzani iz Čapljine krenuti prema Mostaru... U tim trenucima, dok se vraćao u svijet ispunjen redom i skladom, F. R. je bio najsretniji. Zbog njih je zapravo na Djevojačkoj stijeni i stajao onako sigurno, bez imalo straha da bi ga nešto, neko zrno pijeska u duši, moglo navesti da se vine u beskraj nad gradom, kao što umorno dijete svake večeri naglim trzajem zabacuje

glavu, na jastuk.

Grudi

Vlak je stao u Konjicu, kiša je dva dana padala i iz neba i iz zemlje, a u domu šefa stanice rođena je Olga S. Otac, kondukter, prepoznajemo ga po posrebnim oznakama na uniformi, s tisuću isprika u očima pogledavao je Selima i ženu mu Sultaniju. Majka je plakala i lice pokrivala dlanovima, djevojčica je isto tako plakala, ali joj se čvrsto stisnute šake još nekoliko dana neće rastvoriti u dlanove. Nije na vama, ponavljao je Selim, nego je u nebu koje se baš sada moralo rastvoriti, ali neka vas ne bude stid, meni je drago što se to baš u mojoj kući dogodilo, a drago je i milosnom Bogu, poslao je kišu da se dijete u Konjicu rodi, a ne u Mostaru. On je htio da bude tako, a kome u čas rođenja pošalje kišu tome će život proći bez suza. Nebo se isplakalo umjesto ovog djeteta.

Kada je Olgi S. bilo petnaest godina, otac je zbog širenja komunističke propagande (nije htio otpustiti skretničare koji su pola dana štrajkali) protjeran iz Dubrovnika, i gdje bi nego u Konjic. Djevojčica nije bila sretna što se vraća u rodni grad, stiješnjen među brdima i šumama, pun ljudi čiji je šapat bio preglasan, ispunjen mračnim slutnjama i podlim ogovaranjima. Oni šapću da ih cijeli grad čuje, i više, i dalje, sve do Boraca i jezera, sve do Glavatičeva ih čuju, ponavljala je majci skrivajući laktovima prerano nabujale grudi. Živjeli su u istoj kući u koju ih je navratila ona strašna kiša. Sve troje zamišljali su kako zidovi pamte

Selimove riječi i Sultaničina draganja. To dvoje ljudi ostalo je jedinima koje su u Konjicu upoznali, a da ih nije pratio prijatvorni šapat. Tko zna gdje su sad, u Izmiru, Carigradu ili negdje duboko u Anadoliji.

Prava tuga je za tih konjičkih dana, pa i svih kasnijih godina zaobilazila Olgu S. Pamtila je mučninu, gnjev, strah, ali razloga za suze nikada nije nalazila, čak ni puno kasnije, kad joj umriješe otac i majka, pa ni kada joj u jesen 1943. u okolici Bjelovara pogibe sin. Na sve gubitke i stradanja bila je naviknuta još prije nego što bi se dogodili. Dolazili su samo kao potvrda nekog lošeg osjećaja, glavoboljnog buđenja ili bezrazložnog večernjeg straha. Tuga je bila negdje drugdje, u nekoj drugoj stvarnosti, kojoj Olga S. nije pripadala, nego ju je promatrala iz prikrajka, kroz prozor, čitajući tuđe priče, Redovnicu, Prohujalo s vihorom, Orkanske visove... Čudno, mislila je, kako nisu predvidjeli ono što će im se dogoditi, nego bezbrižno, kao pas pod kotače auta, trče nesreći i tuzi u zagrljaj. Baš u zagrljaj, onakav kakvim ga ta riječ pamti, a ne onakav kakav se događao Olgi S. Ona je laktovima, u svakom pa i najstrastvenijem zagrljaju, skrivala grudi. Zbog toga nikada nije bila u stanju uzvratiti zagrljaj.

Postoji ono mjesto koje valja dodirnuti, koje valja prepustiti dodirima da bi se takve stvari osjetile, mislila je. A »takve stvari« bile su za nju uglavnom povezane sa smijehom i suzama. U isto vrijeme odbijala je i jedno i drugo. Ne iz nekog posebnog razloga, niti iz straha, odbijala je jer nije znala zašto činiti drukčije. Ako se smijala činila je to reda radi, da drugi ne pomisle kako je zlovoljna ili da drugima ne sledi njihov smijeh.

Krajem 1986., imala je tada već osamdeset godina, vlak je stao u Konjicu, signali na pruzi bili su zatvoreni, stanicom su trčali muškarci u bezazlenim, dragim željezničarskim uniformama. Odron na pruzi, tamo bliže Jablanici, rekao je veselo kondukter, dobro da nije bilo ni vlaka ni pješaka, završio je, izišao na peron, pa se i on onako bezglavo ustrčao. Olgi S. činilo se da ti ljudi trče bez ikakvog stvarnog razloga, tek zbog atmosfere u prizoru. Nikamo joj se nije žurilo, nije željela da vlak uskoro krene, kao što nije željela niti da ljudi prestanu s trkom. Kako samo malo treba, mislila je, pa da se redosljed događaja naglo promijeni, da se izmijeni njihov poredak i isklizne vrijeme. Kada to razumno promotriš, učini ti se da fantaziraš, no kada razumno promotriš i sve druge stvari koje su se već dogodile, učinit će ti se kako ih je netko fantazirao. Mislila je tako i smješkala se svom odrazu u staklu, koje joj se čas činilo ogledalom, čas prozirnom, gotovo nesaznatljivom tvari koja opet otkriva željezničare koji trče. Ugađala je pogled tako da se malo gleda u zrcalu, a malo da gleda kroz njega. Osmjehivala se, ne nadajući se kako će na kraju pronaći razloge za tu neobičnu, sasvim spontanu grimasu.

Moglo je biti i drukčije, mogao je i onda u pitanju biti odron, a ne kiša, pa da cijeli život prođe u tuzi i suzama. Ne bi to bilo ni bolje ni lošije, bilo bi samo različito, mislila je, sve dok joj prizor nije dosadio i dok se nije opet duboko zavalila u sjedište i zadrijemala. Kroz drijemež je sasvim jasno osjećala kako će se, kada opet otvori oči, na malom provincijskom peronu pojaviti otac, noseća majka oblivena kišom i suzama i kako će ih dočekati visoki koštunjavi čovjek s fesom umjesto željezničarske kape i njegova sitna cvrkutava ženica čiji će topli, suhi prsti dodirivati majčino čelo i hvatati dječje tijelo dok bude izranjalo iz dubine. Olga S. je bila

jako iznenađena kada se vlak naglo pokrenuo i kada je ugledala pusti peron, bez očekivanih likova i bez ijednog željezničara, kako uranja u mrak.

Sutra će, dok bude vadila biskupski kolač iz pećnice, živo pokušavati povratiti osjećaj iz vlaka, no neće ga prepoznati sve dok kolač ne donese u sobu i dok je iz razmišljanja ne prene urlik Conana Barbarina s televizijskog ekrana. Kolač joj je ispao iz ruku, no tanjur se nije razbio, a ni kolaču osim nekoliko šarenih dlačica viška, ništa nije falilo. Olga S. ih je otpuhnula, a potom je očistila tragove šećera sa čilima. Ništa, ništa, šaputala je, jasno se sjetivši pokreta koji su bez njezine volje učinili laktovi i zbog kojega je kolač završio na podu. Možda bi kome i ispričala nešto o ovome događaju, ali se na vrijeme sjetila kako bi im možda bilo gadno jesti kolač koji je pokupila sa čilima.

ŠUŠTANJE

Uske kamene stube vodile su k vrhu brda. Zvuk bakina disanja bio je kao da netko gomile suhog lišća sipa po terasi. Da je sam, pomisli, začas bi se uzverao na vrh onog čempresa. Baka ga je držala za ruku, a sa svakim šuštavijim uzdahom još bi mu jače stisnula dlan. Stresao bi se na granici bola, ali nije govorio ništa.

Na vrhu je bila okrugla zaravan posuta bijelim šljunkom nasred koje je stajao brončani mladić s titovkom na glavi, zagledan negdje u pučinu.

Baka je sjela na klupu, a dječak je, lijeno vukući tabanima kroz šljunak, prišao spomeniku. U mramoru podno brončanih nogu bila je urezana petokraka i natpis koji dječak nije mogao pročitati jer nije znao slova. Pogledao je, onako iz mravlje perspektive, mladićevo lice. Brončani se nekako zlokobno mrštio. Dječak više nije želio biti sam i penjati se na čempres.

— Bako, tko je ovo?

— To je neznani junak — odgovori baka bez naročitog interesa za nastavak razgovora.

— Tko je on?

— Pa neznani junak — baka je po torbi tražila dječakov sendvič.

— Tko ga je znao? — dječak je djelovao zabrinuto.

— Nitko, zato i jest neznani.

— A kako su znali da je junak?

— Znali su jer je branio domovinu — baka je pronašla sendvič, pomalo nervozno očekujući da će dječak opet reći kako nije gladan.

— Kako ju je branio?

— Puškom, vidiš da ima pušku.

— I nitko ga nije znao? — dječak je sumnjao da baka nešto krije.

— Znali su ga drugi neznani junaci.

— A zašto oni sada ne kažu kako se zvao ovaj?

— Zato što su i oni neznani — baka je postajala bijesna.

— Gdje žive neznani junaci? — dječak je pomislio kako bi ih trebalo pronaći i upitati ih kako se oni zovu i kako se zove ovaj tu.

— Ne žive više nigdje. Oni su mrtvi! — odgovori baka i sama se iznenadivši s kakvim je zadovoljstvom izgovorila riječ mrtvi, riječ koja je dječaka trebala odvratiti od novih pitanja. On, međutim, nije ni trepnuo.

— Baš svi neznani junaci su mrtvi? — dječak podignu obrve.

— Svi! Poginuli su da bi ti ovdje mogao stajati.

— A da nisu poginuli, gdje bih ja stajao?

— Pojedi sendvič, od jutros nisi jeo.

Dječak uze sendvič u ruku, jednom zagriže, prožvaka i proguta.

— Nisam više gladan — reče, pružajući sendvič natrag.

— Nema veze, jedi! — pokuša baka što oštrijim glasom.

— A da nisu poginuli, gdje bih ja stajao? — ponovi dječak istim tonom isto pitanje.

— Nigdje, a tek ćeš vidjeti gdje ćeš stajati ako ne pojedeš taj sendvič!

Dječak je još jednom zagrizao, a onda dugo žvakao. Pomisli opet na čempres i što bi sve radio da baka nije tu.

— Otkuda ti sve to znaš o neznanim junacima?

— Znaju svi.

— Tko im je rekao kad su neznani junaci mrtvi?

— Nitko. Nije ti sve u životu netko morao reći.

Dječak klimnu glavom, zagriže još jednom i pomisli kako bi bilo zgodno da baka, evo sad, ovdje umre.

— Htio bih biti neznani junak.

— Bit ćeš ako budeš dobro jeo — ispali baka i ugrize se za jezik. No bilo je već kasno.

— I onda ću imati spomenik, ti ćeš doći, netko će te pitati tko je ovo, a ti nećeš reći jer, ako kažeš, onda ja više neću biti neznani junak niti će biti spomenika. Je li da nećeš reći?

— Neću. Jedi taj sendvič.

Dječak je sve užurbanije žvakao, kao da je pitanje minute kada će postati neznani junak. Baka se čudila zašto toliko dugo ostaje na istoj temi. Obično nakon tri pitanja prelazi na novu. Treba ga pustiti, mislila je, pa će na kraju ipak prestati.

— Je li ovaj neznani junak ovako izgledao kada je poginuo?

— Jest — uzdahnu baka.

— A gdje mu je krv i zašto mu glava nije probušena?

Baka začuđeno pogleda dječaka, koji je pojeo skoro cijeli sendvič.

— Spomenici se ne prave s rupama i krvi.

— Onda nije ovako izgledao kada je poginuo.

— Tako je izgledao prije nego što je poginuo.

— A kako je izgledao kada je poginuo. Je li mu glava bila otkinuta? —

upita dječak, sladostrasno se smješkajući.

— To nitko ne zna. On je neznani junak.

Dječak razočarano klimnu glavom. Postalo mu je jasno da više ništa ne može saznati i da baka svaku priču završava istim riječima. Neznani junak. U svemu tome bilo je nekakve čudne tajne kojoj dječak nije naslućivao vrstu, a ni razlog. U trenutku je pomislio da je nepoznati junak bio nepristojan, pa baka to kao psovku krije od njega, no onda mu se ta stvar učinila glupom. Da je psovao, ne bi imao svoj spomenik.

Dok su silazili niza stube baka više nije šuštalala kao suho lišće. Tek kada bi dobro načulio uši, prepoznao bi nekakav zvuk koji joj je zajedno sa zrakom izlazio iz usta. Grad u dolini bio je čist i osunčan. Dječak se pokušavao sjetiti zašto su se zapravo penjali na brdo. Zbog neznanog junaka nisu. Dječak je pokušavao zamisliti baku kako se kotrlja niza stube i kako na dnu ostaje ležati. Mrtva. Tada dolazi policija i pita ga tko je to. A on odmahne glavom i kaže kako ne zna. Policajci se osmjehnu, pozdrave ga dodirujući svoje šapke, a on se onda zaputi kući. Prestao je o tome misliti kada se sjetio da sam ne zna pronaći put do kuće.

Atentati

Nije Gavriilo, ljudi, kad vam govorim, ja sam ubio Ferdinanda, ja i kapak. Ja i niko drugi! — vikao je maloumni Karlo D. dok se birtijom prolamao smijeh. Zlobnici, kabadahije i zgubidani povlačili bi ga za riječ, a on je

onda objašnjavao. Te kako je došao do pištolja, te zašto je odlučio pucati u carevića («nije mi se sviđo ni kao čovjek ni kao budući car»), te kada je i na koji način došao na prilaz Latinskoj ćupriji i kako je ispod košulje skrivao utoku. »Metal je hladan kao smrt i tvrd kao žensko rebro.« Bio je tu i Gavrilo, nije da nije, htio je pucati u Ferdinanda, nećemo sad lagati, imao je i pištolj, mali, damski. Noge su mu se, nesretniku, tresle od straha, posegnuo je u džep za mecima, ali su mu se do posljednjeg rasuli po pločniku. Gavrilu se mokraća slijevala niz nogavicu, sve od silna straha, većeg od carske krune i od trbuha trudne žene. Karla, međutim, nije bilo strah. Izvukao je pištolj, naciljao, pokazivao je zacenjenoj kavani sasvim zorno koji mu je bio položaj nogu i kako je držao ruke, a onda je opalio jednom, dvaput, triput. Jasno je vidio kako se carević stresa s kuršumom u grudima i kako Sofija izdiše, a u njoj još jedan život. Dok je rekonstruirao događaj, Karlu D. bi nabrekle žile na vratu, a nabrekla bi mu još jedna žila, ona ispod sivih platnenih hlača. Gazda Kunek se jedini nije smijao, brisao je čaše sve misleći kako Karlo možda nije jedini malouman u čitavoj priči i kako je, možda, i ona prethodna priča što je zapisana u knjigama jednako besmisljena kao i ova, ali joj ljudi vjeruju jer je zapisana i ne smiju se dok je čitaju ili slušaju jer ona sadrži brojke i datume. Nikome ne pada na pamet da su možda i ti brojevi samo način na koji je neki drugi maloumnik uprezao svoju žilu.

— Nakon što sam ispalio i treći metak poskoči Gavrilo ko da ga je neko žaračem po debelom mesu raspalio. Digo ruku i više — ja sam ga ljudi, ja sam ga, oca mu švapskog. Uto pritrčaše dva policajca, jedan ga raspali drvenom palicom posred čela, obli Gavrila krv, a iz očiju mu se sreća cakli. Odvedoše ga, mene niko ništa nije ni pito, a Gavrila, ko ni vi,

više nikada nisam vidio.

Pola čaršije morala je ophodati Ružica D. dok nije pronašla sina. Privukao ju je smijeh iz Kunebove birtije, a gdje čuješ takav smijeh, smijeh od bijesa, a ne od veselja, znaj da mu je u središtu Karlo. Objašnjava kako je ubio Ferdinanda, kao što je prije mjesec dana govorio da je ubio kralja Aleksandra, a prije njega i generala Potjoreka, Husein-kapetana i tko zna koga sve, još od Kulina bana. Zgrabila je Ružica sina za kragnu, nije se opirao jer za opiranje nije ni znao, samo je s izlaza dobacio:

— Eto ljudi, nek' vam je na znanje i ravnanje, al' me nemojte, Boga vam i Alaha, prijaviti.

Kada je bila puna vode, Karlova odjeća je zaudarala na rakiju i kavanski dim. Ružica ga je potopila u kadu, on je dvaput cijuknuo, vruće, vruće, a onda minutama nije progovarao ništa nego je samo pospano žmirkao, prepuštajući se majčinim rukama. Dodir njegove kože nije bio ni muški ni dječji, bio je mekan kao probušen svinjski mjehur, to veliko tijelo koje je preraslo sve majčine nade da će se opametiti ili barem promijeniti.

Noću su Karla D. budili vlastiti krikovi. Pričinjalo mu se da su ga na ulici prepoznali Ferdinandovi policajci, da su ga prijavili zasmijani birtijski gosti, svake noći u glavi se otimao novi san. Majka je prislanjala dlan uz Karlovo oznojeno čelo. Tupo je zurio u mrak, riječi nije čuo, a ako ih je i čuo, nije razumio. Sjedio bi na postelji u takvom stanju i po pola sata, Ružica se plašila da takav ne ostane zauvijek i samu sebe prekoravala zbog dnevnih ljutnji i jada pred komšijskim smijehom i Karlovim

atentatorskim pričama. Koliko god danju bio lud, ostajao je insanom, a noću, eto, nakon krika više ni glasa, ni znaka od sebe davao nije, nego je čučao na krevetu poput panja.

Što bi se priča o atentatu duže gnijezdila u Karlovoj glavi, to bi njegovi govori postajali sve nervozniji i rastrzaniji, noćne more bi iz noći u noć bivale strašnije, a tupost dugotrajnija.

Majka je promatrala kako sinovljevo tijelo kopni, a pogled mu se rasipa u tisuće sitnih, jednako razlomljenih slika, kao ogledala, u kojima je prijeto da se izgubi posljednji tračak razuma.

Onoga dana kada bi Karlo iz postelje ustajao s pričom o novom atentatu Ružica je bila najsretnija. Značilo je to da nekoliko noći neće imati teških snova, da će biti miran i na neki čudnovat i lud način sabran. Saslušala bi sina kako je, gdje i zašto ubio nekog važnog čovjeka sretna što mu je onaj prošli konačno izbjegao iz glave, činilo se — čas prije ili dan prije nego što će mu potpuno pomračiti um.

Karlo je najduže ustrajavao na priznanju da je ubio Asima Mulamusića, sazliju i dobra čovjeka, kojega su nepoznati razbojnici sačekali na povratku iz hotela Bristol, isjekli ga britvom i opljačkali. Asima Mulamusića Karlo je ubio jer mu je pao mrak na oči. Samo zato. Sve druge, od Kulina bana pa do Ferdinanda, sustizao je iz jasnih, reklo bi se političkih razloga, samo je nesretni Asim Mulamusić stradao tek tako, zbog mraka. Dok je razlagao ovaj atentat, birtija nije od sebe davala glasa. Ljudi su ga zbunjeno gledali, nikome nije padalo na pamet da se

nasmije. Karlov unjkavi, monotoni glas širio se prostorijom i ničega osim toga glasa više nije bilo. Svi su poznavali sazliju Asima i kao omađijani slušali su o posljednjim trenucima njegova života, kako je učinio taj korak prije nego ga je britva sustigla po vratu, pa preko lica i kako mu je zvučao posljednji uzdah. Mada nitko ni za tren nije posumnjao u maloumnog dječaka, priča se činila vjerodostojnom. Sazlija Asim je zbilja tako umro i drukčije nije moglo biti. Iz dana u dan isti je iskaz Karlo nadopunjavao novim detaljima, mogao je govor fino oblikovati jer mu se nitko nije smijao, niti gaje tko zapitkivao. Nakon desetak dana priča je gotovo pojela onoga koji ju je pričao, jedva je stajao na nogama, zaplitaio je jezikom, odbijao hranu i počeo gubiti svaki kontakt sa stvarnošću, pa i s rođenom majkom. No, srećom, jednog je dana radio javio da je Kennedy ubijen u Dallasu. Majka je bila presretna kada joj je sin saopćio da je baš, evo, maloprije, dok je ona prala rublje, stigao s duga puta.

DJETLIĆI

Ja, Mato Z., nikada nijednu svetu knjigu nisam imao u rukama, a pogotovu mi pred oči nije izišao Kuran. Nemam sad vremena objašnjavati zašto je to tako, niti je više i važno, napominjem vam tek da znate o čemu govorim, noćas, pet sati i dvadesetak minuta prije pogubljenja, prije no što će me sedmorica u uniformama na kojima ne prepoznajem nijedan znak, u ime države koja se nazòr stvori, po zakonu koji još nije napisan, objesiti u dvorištu Sokolskog doma zato što sam i sam u uniformi od koje ostaše tek krpe, u ime države koja ispari onako

kako i nastade, po zakonu koji nitko nije priznavao, navodno pogubio sedmoricu ljudi koji, isto tako navodno, na sebi nisu ni imali uniforme. A bio sam, kažu, pijan.

Još kao dijete čuo sam ovu priču, pričali su je istovjernici onih koje navodno pijan pogubili, priča se ponavljala iz dana u dan i iz godine u godinu, svaki put kada bi netko pijan u gradu počinio neko zlo. Pričali su je oni koji su Kuran čitali, kao i oni koji su ga znali napamet, ali i oni koji ga, kao ni ja, nikada nisu imali u rukama. Stoga i ja danas, sedamnaestog kolovoza 1918., govorim vama tu priču, kao zadnje što od mene ovome svijetu ostaje. I ja, kao i svi koje čuh, ovu priču pripisujem Kuranu, pa ako nje u toj knjizi nema, neka mi bude oprošteno, kao i onima što su je izgovarali prije mene.

U davna vremena, dakle, kada je islamska vjera već zavladała pustinjom, a prorok Muhamed još bio živ, umrije na pravdi Boga jedan pijanac. Njegovi ga onako bezveze strpaše pod zemlju, bez lijepe riječi, molitve i dženaze. Čuo to Muhamed pa upita ljude što su to s mejtom učinili, zašto mu dženazu nisu klanjali. Ljudi kažu — bio je pijanac, ljudska ništarija koja se Božjih zakona držala nije, nego je svaki dan kad litru, kad dvije u sebe nalijevala. Otkopajte ga, Muhamed će njima. Otkopaše oni mejta. Dženazu mu klanjajte, Muhamed će opet. I otklanjaše ljudi dženazu pijancu, klanjao je i Muhamed, ali sve na jednoj nozi. Na jednoj nozi je i čučao, i klečao i stajao. Upitaše ga poslije zašto. Bilo je previše meleka, tako je dobar čovjek taj mejt bio, govori njima Muhamed, meleka je bilo toliko da sam se plašio ako s obje noge na zemlju stanem da na nekoga ne nagazim. Nije im Muhamed rekao po čemu je to taj mejt za života bio

dobar niti zašto se oko njegova mezara toliko anđela okupilo, a posramljeni ljudi nisu se usudili pitati. Bilo im je jasno da iznad pravila i zakona postoje viša i važnija pravila i zakoni.

Ne znam jesam li pobio one ljude, koliko se sjećam nisam ih ni vidio, a kamoli ruku na njih digao, no koliko se drugi sjećaju ja sam ubojica koji treba ispaštati za sedam života. Ovako ili onako, bliži se jutro, vrijeme oprostaja, zbrzanog, zbrkanog i bez imalo čežnje. Kroz prozor vidim vrh Begove kule i na vrhu izvješenu novu zastavu. Gdje su bacili staru? Što učiniše s bojnim barjakom kralja i cara, što s grbom njegove obitelji? Pitam to bez muke i prevelika razloga, tek nešto da kažem i o nečemu da mislim. Vrijeme koje dolazi nije moje, kao što nije ni onih koje, kako kažu, na pravdi Boga pobih niže Vranduka, u noći sedamnaestoga rujna prošle godine. A je li vrijeme onih koji će dočekati preksutrašnji dan, to neka promisle sami, prije nego se naviknu na novi barjak povrh Begove kule.

Što je dobro učinio pijanac oko čijega se groba okupilo stotinu anđela? Bilo je to, pretpostavljam, u vrijeme slično ovome. Mijenjale su se zastave na kulama, ako je kula i zastava uopće bilo. Mladost je pretrčavala s jedne na drugu stranu bojnog polja dok su pozaspali ratovođe sanjali nove mrtve i stare države. Oblikovao se svijet koji će trajati tisuću godina. Na istoku svjetovi uvijek bjehu dugovjeki. U nas je drukčije. U nas jedan svijet traje kraće nego ljudski život. U nas su svjetovi poput djetlića koje smrt presiječe u trenutku, između dva udarca kljuna o koru stabla. Ako ih gledaš, učinit će ti se da je deblo krivo za njihovu smrt, da je u deblu bilo nečega otrovnog, nečega što ih je

nagnalo da nezavršena posla s jednoga na drugi svijet pređu. U nas svakih dvadeset godina s lica zemlje nestaju nedovršeni svjetovi i zato je teško ovdje biti dobar čovjek. Pijanac oko čijeg se mezara okupilo jato anđela znao je, daleko u pustinji, iz jednoga u drugi svijet prijeći čiste duše, zato ga i u onom nebeskom prihvatit će tako lijepo. Znao je to Muhamed, ali nisu i oni koji čovjeka bez dženaze pod zemlju baciše.

Gležanj

Brojne su reference koje trebahu sudbinski odrediti život Etele Berberijan, sarajevske balerine. Rođena je uz disonance sovjetskih tenkova, negdje na pustoj pruzi između Subotice i Pešte, pola sata nakon što je mašinovođa napustio kompoziciju i zaprežnim se kolima uputio negdje kroz kukuruzište, valjda u nadi da će pronaći spasonosnu granicu istoka i zapada. Majka joj bješe travnička Židovka Rut Ovadija, u vrijeme rata dobrotom vikara kreševskoga samostana upisana kao Magdalena Brajković, a poslije rata iz straha od novoga rata u kotarskim knjigama ubilježena kao Desanka Rajković. Kondukter peštanskoga vlaka pod tim ju je imenom zapisao u svoj tefter. Otac Gregor Berberijan, imenom Armenac, podrijetlom Grk, a u životu ništa nego notorna pijanica, radio je u Narodnom pozorištu kao scenski radnik. Jednom je, u rano proljeće 1945., u doba općeg straha i bježanije, prije nego što će kazališna sezona biti naprasno prekinuta, igrao duha Hamletova oca i zbog toga tri mjeseca kasnije zaradio dvije godine strogog zatvora i konfiskaciju sve imovine.

1963. pratimo Etelu Berberijan dok u baletnoj školi Ljerke Šternić izvodi prve plesne korake. Jedan je skok bio dovoljan pa da pod težinom pada popusti dječji gležanj, nakon čega će liječnici ustvrditi da je djevojčica ne samo izgubljena za balet nego će za života ostati hroma. Majka je silne suze ronila perući komšijske haustore i zamišljajući svoju kćer kako u obličju ćopave princeze radi istu stvar. Liječnici su se, međutim, prevarili, pa u sljedećoj sceni, iz 1975., vidimo znamenitoga rumunjskog baletana Bogdana Dinua kako u ženskoj garderobi bukureštanskog državnog teatra ljubi svilom i kadifom skrivene grudi lijepo gošće iz Sarajeva, sav u čudu i u muškome zanosu jer može palcem i domalim prstom svoje lijeve ruke obuhvatiti njezine gležnjeve. Gracilna poput srne i velika kao Artemida, protrčala je kroz njegov život u tri koraka, kao da prelazi usku pozornicu provincijskog doma kulture.

Prvi korak se zove bijeg. Nakon što joj je istekla šestomjesečna stipendija zaklade Elene Čaušesku, Etela Berberijan je noću, sa slavnim Bogdanom Dinuom, koji je bio manji i ustreptaliji od miša, ilegalno prešla jugoslavensku granicu. Dugo su lutali putovima i besputima, što zbog njegova straha, što zbog njezine delikatnosti, da bi ih konačno, prozeble i izgladnjele, pronašla milicijska patrola negdje kod Negotina. Nahrani su ih i platili im kartu do Sarajeva, gdje će publika u narednih nekoliko sezona padati ničice pred bravurama para Berberijan-Dinu.

Drugom je koraku ime Aron. U proljeće 1983., nakon godina ispunjenih mutnim ambicijama i drhturavom neodlučnosti, zaniжела je primabalerina Etela Berberijan i svome Bogdanu donijela nove razloge za strah i sreću. Devet mjeseci kasnije, dan prije početka Olimpijade i prije prvog velikog

snijega, rodio se Aron. Došao je na svijet lako, ne priredivši muke ni majci ni liječnicima. Izuzetak je to, činilo se, posve nesličan roditeljskim životnim pričama. Tako je i odrastao, bez čudnih dječjih bolesti ili noćnih mora, mirno i tiho, onako kako odrastaju tuđa djeca. Roditeljima je na neobičan način pružao osjećaj sigurnosti. Život baš tako treba teći, bez disonanci i aliteracija, noćnih prelazaka granice, različitih imena u osobnim dokumentima i stalnog straha od nove zbrke i nesnalaženja.

Treći je korak Bogdana Dinua naveo da izlazeći iz javnog nužnika pokraj gradske tržnice susretne prvu granatu koja je u proljeće 1992. pala na taj dio grada. Očevici kažu da se našao tako blizu da je vjerojatno nije mogao ni osjetiti. Etela je preko grudi obgrlila najlonsku vrećicu mlijeka u prahu i, izlazeći iz tržnice, progovorila: — Gdje je? — Neki čovjek se nekontrolirano i bez zlobe nasmijao. Sprovod je bio tih i prazan, kao da sahranjuju pticu od koje je ostao samo lepet.

Taj lepet je Eteli Berberijan potpuno zamrsio pute. Jedan dan bi pomislila kako je najbolje, i njoj i Aronu, da krenu za ocem obitelji, put neba, a već sutradan je nogama i rukama kopala putove za odlazak iz opsadenog grada. Krajem ljeta poljubila je mladog britanskog novinara. Gledala ga je, glave blago uzdignute na jastuku hotelske sobe, kako sa čuđenjem širi oči i lagano joj dodiruje gležnjeve bosih nogu. Pustila ga je, ludo zaljubljenog, da je dodiruje sve dok se avion nije spustio u Anconu. Trepnuo je očima, i ni nje ni dječaka više nije bilo.

U jesen 1993. Etela Berberijan i malodobni Aron Dinu upisani su u kompjutor Ministarstva za useljenja Južnoafričke Republike. Taj

kompjutor bješe izvorom nove zbunjenosti i sreće koja će trajati samo petnaestak dana u raskošnoj prizemnici elitne četvrti Johannesburga i predvorju tamošnjega teatra. Slijedi novi kompjutorski ispis, ovaj put policijske postaje koja je uredno registrirala činjenicu da je malodobni Aron Dinu, rođenjem iz Sarajeva, apatrid, vozio bicikl duž aleje čempresa, udario glavom o prometni znak i deset minuta kasnije više nije bio živ. U ovome trenutku Etela Berberijan stoji na pragu prosekture, ne znajući kako i na koju stranu učiniti korak niz vreli asfalt avenije kojoj se ne vidi kraj, ali koja svakako, jer znanje iz zemljopisa još uvijek je sasvim pouzdano, vodi negdje vrlo blizu vječitog leda Južnog pola.

Brojani

Satima mi neće san na oči, a onda ne osjetim niti da sam zaspao i već se vozim na velikom kamionu, među drvenim kutijama na kojima nekada piše Jaffa, a nekada Karbofix. Kamion ide prema mom, sve miriše na sol, strašno sam uzbuđen, što sam bliži vodi to mi srce jače lupa. Tren prije nego što ugledam plavetnilo onesvijestim se od silnog uzbuđenja. Onesvijestim se u pravi san i onda do jutra ništa ne sanjam. Svake noći put sve duže traje i sve sam uznemireniji — završio je s pričom Luka K., pozdravio se s društvom i izišao van, na kišu.

Dvadeset godina radio je kao trgovački putnik, putovao od sela do sela i prodavao Helix, univerzalni lijepak za papir, drvo, metal i kamen; od danas vam nisu potrebni čavli, pribadače i spjalice, Helix spaja

nespojivo, samo pazite da vam ruka ne ostane prikovana uz gredu, noga uz čizmu i nos uz prozorsko staklo jer Antihelix izumili još nismo.

Ponavljao je formulu od vrata da vrata, sa kraj Bosne do mora, svi su ga znali i svi su, barem protiv uroka, jednom kupili Helix. Bližila mu se sedamdeseta kada je odlučio prestati s putovanjima, odviknuti se od Helixa onako kako se strastveni pušač odvikava od duhana.

Prodao je auto, preostale pakete Helixa poklonio savezu gluhoonijemih za njihovu kožarsku radionicu i odlučio da više nikada ne putuje prema jugu. Sjedio je u vrtu pod odrinom i listao dnevne novine, sasvim nezainteresirano prelazeći preko olovno teških naslova na čelnim stranicama. Uz riječ rat stajala su tri uskličnika, no Luku ne bi uzbudio ni četvrti. Neka se brinu oni koji će sutra prodavati Helix.

Da nije bilo te nesanice i mučnog, ustreptalog kamionskog sna koji je trajao sve duže, Luka bi brzo zaboravio na dvadeset godina krstarenja bosanskim i dalmatinskim putevima, no kako se mōra vraćala svake noći i kako je srce već htjelo iskočiti iz grudi, sve češće je pokušavao pronaći priču iz koje san dolazi, pokušavao je otkriti rečenicu, riječ možda, iz koje je rođen čitav jedan somnambulni svijet. Razmišljao je u čemu leži njegova krivnja, kako je može popraviti i kada u sjećanju završava vrijeme bez nesanice i bez snova. Na kraju je shvatio kako sve počinje nakon posljednjeg trgovačkog putovanja. Prije niti je bilo mahnitog lupanja srca, niti mu se ikada more ukazivalo poput mračne čežnje.

— Nešto sam pogrešno učinio. Čovjek s jednakom pažnjom mora otići na odmor kako je išao i na rad. Neoprezno sam prodao auto i podijelio

Helix, kao da se dvadeset godina u trenutku može otpisati — govorio je prije nego što će pljusnuti kiša.

Odgegao se do ženinog brata, rekao mu da je glava u pitanju, ovaj je odgovorio — ako je glava, plaćam sve, Luka je odmahnuo rukom i kazao kako ništa ne treba platiti, ali bi mu pomogao kada bi na dva dana posudio fiću, koji ionako već godinama stoji u garaži, niti ga tko vozi niti kome treba. Potom je otišao do kožarske radionice, šef mu je prstom pokazao mjesto na kojemu su bile nedirnite, prekrivene prašinom, sve poklonjene kutije Helixa. Luka je upitno pogledao šefa, ovaj je klimnuo glavom, pritrčala su dvojica u plavim radničkim odijelima i poslagala kutije s Helixom na zadnje sjedište fiće.

Most na Savi bio je srušen, pa je Luka morao tražiti skelu. Skelar ga je prevezao na drugu stranu, iako je kiša sve jače padala. Rijeka je nabubrila kao vratne žile pred klanje. Luka je gledao kako obala biva sve dalja, kako se gubi poput ružnih snova i nestaje u danu koji će sve stvari postaviti na svoje mjesto. Spokojnim ga je činila misao da se stvarnost svela samo na dobro ili zlo. Ništa između toga više ga nije moglo mučiti.

Vozio je dvadesetak kilometara po mokroj i blatnjavoj cesti na kojoj nije bilo ni ljudi ni auta. Zaobišao je barikadu na putu, u retrovizoru je vidio dvojicu vojnika kako istrčavaju na cestu, podižu puške u visinu grudi i potom ih polako, vidno zbunjeni, spuštaju. Na drugoj strani nije bilo barikade ni vojnika. Tek polje prosječeno rovovima iz kojih nitko nije izvirivao. Uskoro je stigao u prvo selo, no ni tu nije bilo ljudi. Samo kuće koje su nicalle iz sive zemlje i koje su se, poput greške na fotografiji,

završavale prije krovova. Tako unakažene djelovale su sasvim prirodno, kao da nikada krovove nisu ni nosile i kao da nikada u njima nije bilo ljudi.

Malo dalje bio je samostan, još niži od kuća i još pustiji. Crkvenog tornja uopće nije bilo. Kao da se predomislio pa je umjesto u nebo urastao u zemlju. Luka je sporo vozio, znatiželjno šireći oči u dubinu tog čudnog, nikad viđenog i potpuno hladnog pejzaža. Osjetio je kako mu, sasvim polako, nestaje pritiska u glavi; povjerovao je da je tu negdje kraj snovima. Nigdje nije bilo kamiona, nigdje prizora sanjane zemlje, a miris soli je još daleko, iza stotinu brda, pa ako ni njega na kraju ne bude, ako umjesto mora ugleda ogromnu, osvajajuću crnu rupu s kamenjem i ribama na dnu, moći će se miran vratiti kući.

Onda je opet naišao na barikadu. Vojnici su, pokriveni šatorskim krilima, stajali pokraj puta. Luka je usporio i pažljivo zaobišao tenkovske prepreke i sedam nagaznih mina. Učinilo mu se da ga vojnici nisu ni vidjeli. Kiša je sve jače padala, sa strane su promicala nova sela, svako je bilo bez krovova i bez ljudi. Preko ceste je sasvim polako, kao jedrilica na moru, prešao žuti pas. Luka nije usporio jer mu je bilo jasno da se u ovakvom pustom svijetu nikako ne mogu sudariti.

Pred Dobojem ga je raširenih ruku zaustavio sijedi starac u maskirnoj uniformi, pokazujuću mu dlanom da stane pokraj ceste. Luka je parkirao auto i otvorio vrata da ga nešto upita, no čovjek ga više nije primjećivao. Stajao je pod drvetom i pokušavao zapaliti cigaretu. Na kraju je bacio kutiju od šibica u blato i s ugašenim štapićem među usnama nepomično

gledao mimo Luke.

Onda se začula tutnjava. Iz dubine polja izronio je tenk i nastavio niz cestu, zaobilazeći fiću. Za njim je došao drugi tenk, pa treći i četvrti. Tenkovi su u urednom razmaku, jedan za drugim, plazili kroz kišu. Svi su bili isti i sasvim neopisivo obični, kao da u svojoj utrobi ne kriju ljude. Luka je zatvorio vrata i gledao ih kako prolaze. Kod petnaestog je prestao brojati. Prizor je bio jednostavan, lišen bilo kakvih osjećaja. Tenkovi su prolazili kao što mala kazaljka prolazi preko sekundi. Luka je sve dublje tonuo u sjedalo, pribijajući koljena uz komandnu tablu. U trenutku više nije bio siguran niti što tu traži ni kako je došao. Tek ga je čudilo kako je malo trebalo da iz čistog i čitavog svijeta ispunjenog noćnim morama stigne u svijet lišen svih sadržaja, ni čist, ni prljav, ni strašan, ni dobar; jednostavno — svijet koji skoro postoji.

Zatvorio je oči kada je naučio raspoznavati tenk po zvuku, kada je naučio razlikovati jedan od drugoga i kada mu oči zapravo više i nisu trebale. Dok mu se u glavi već mutilo, sjetio se još poruke koju je ponavljao godinama, poruke koja je govorila kako Helix lijepi sve, u koju naravno nitko nije vjerovao, ali mnogi su kupovali tek iz sasvim lude ideje da on, Luka, vjeruje u ono što izvikuje. Ako Helix stvarno lijepi sve, ili ako je ovo svijet u kojem i izgovorene utvare postoje na način na koji postoje tenkovi, tada bi bilo dovoljno iscijediti tridesetak tuba po asfaltu i zaustaviti tenk. Mislio je to ispunjen blagim osjećajem da bi ovoga trena morao zaspati, čisto i bez snova.

Kada je prošao četrdeseti tenk, Lukino lice izgubilo je svaki izraz. Ništa se

na njemu nije micalo, niti je išta pokazivalo da li spava ili je možda mrtav. Osim starca u uniformi, koji je ionako gledao na drugu stranu, više nikoga nije bilo da pokuša brojati tenkove.

Turci

Rekao je, e sada je dosta, laktom srušio čaše i svijećnjak, zgrabio sako i izjurio van. Goga V. se nije ni pomaknula. Mislila je kako će se, kao i ranije, vratiti nakon deset koraka, kako će malo vikati, a zatim se stotinu puta ispričavati i objašnjavati kako mu ni na pamet ne bi palo da je ostavi i nakon svih ovih godina ode. Međutim, nije se vraćao; oko ponoći je raspemila postelju, uključila noćnu lampu, odlučivši da ne spava dok se on ne pojavi. Vani je proljeće smjenjivalo zimu, već se moglo spavati pokraj otvorenih prozora, sivi noćni leptiri zalijetali su se u sijalicu, voda je tutnjala u cijevima, iz daljine se čuo zvuk izmjenične struje i šuškanje telefonskih priključaka. Goga V. se okretala po krevetu, pokušavala da čita, uključivala i isključivala radio i nadala se zvuku ključa u bravi; već je smišljala prve riječi kojima će ga dočekati, najprije bijesne i nepomirljive, potom hladne, da bi pred jutro, s prvim snom, bila spremna sve mu oprostiti, čvrsto ga zagrliti i za sva vremena prekinuti sa svađama.

Oko šest zazvonio je telefon. Hitro je podignula slušalicu, no s one strane čuo se samo hladni elektronski signal. Položila je glavu na jastuk i zagledala se u strop. Katkad se, eto, dogodi da čovjek samome sebi toliko zakomplicira život da ga više ni noć ne može raspetljati.

Desetak minuta kasnije telefon je opet zazvonio. Digla je slušalicu, dvije-tri sekunde nije progovarala ni riječi, a onda je plašljivo izgovorila: Molim? Iz daljine se najprije čuo šum tisuća telefonskih žica, a onda metalni ženski glas:

— Vesna, čuješ li me? Ja tebe ništa ne čujem. Jutros me Aco zvao, jedva se uspio javiti. Na terenu je, negdje oko Sarajeva. Poručuje ti da je počelo. Čuješ me Vesna, počelo je i ne igraj se glavom. Ovaj put je ozbiljno. Čuješ li? Uzmi djecu, odmah ujutro, ne govori nikom ništa jer se za riječ glava gubi, i ja je, kao i Aco, mogu izgubiti zbog ovoga, i idi ravno na autobusnu stanicu. Čuješ me, Vesna?

Gogi najprije ništa nije bilo jasno, potom se sjetila kako nije nikakva Vesna, onda je to željela saopćiti onome glasu tamo, pa nije znala kako bi, zatim se zainteresirala za priču, htjela je iz stupice u kojoj se našao njezin život ući u neki drugi u kojem isto tako ima problema, jer da nema, telefon ne bi zvonio u šest sati ujutro, a kako su tuđi problemi uvijek relaksirajući, pokušavala je otkriti im sistem, shvatiti što se to događa sa životom te neke Vesne. Rekla je:

— Da, ja tebe dobro čujem.

— Komšijama ništa ne govori. Razumiješ li? Zbog ovoga se glava gubi. Ne pakuj previše stvari, može se nekom učiniti sumnjivo. Prije puta otiđi u banku i ispuni sve čekove na najviše iznose. Razumiješ li me, Vesna?

— Razumijem. Ispunit ću čekove, i šta onda?

— Slušaš li ti mene, ženo božja! Otići ćeš na autobus; brini se za djecu ako se već ne brineš za sebe. Ovaj put je ozbiljno, ovaj put nije igra za televiziju. Misli na djecu i ono što će ostati iza tebe.

Goga i Sejo nisu mogli imati djece. Dogovorili su se, još davno, da ni ona ni on ne idu liječniku i ne provjeravaju tko je kriv. Pomirili su se s tim da će živjeti sami, a ako jednoga dana baš požele, mogu usvojiti dijete, ionako su ih puna sirotišta.

Goga je prebacila slušalicu u drugu ruku. Vesna dakle ima djecu, pomislila je, i netko joj sada zbog te djece prijeti. Izgovorila je još jedno da, a glas s one strane nastavio je još nervoznije:

— Znaš li ti, glupačo, gdje si i među kakvima si? Aco glavu stavlja na panj zbog tebe. Ako ga sada ne poslušáš, nema ti više spasa. Onda te Bog otac više neće izvući. Lako nam je za tebe, ali spašavaj tu djecu. Deda i baka će presvisnuti ako im se šta dogodi. Dovedi ih ti fino u Čačak, a onda radi šta ti je volja. Ne moraju djeca ispaštati zbog roditeljskih gluposti.

Gogu je priča sve više zbunjivala. Svi mogući scenariji Vesninog života bili su sasvim holivudski i sa stvarnošću nisu imali nikakve veze. Tko je taj Aco? Tko progona Vesnu i njezinu djecu? Zašto? Sve je izgledalo poput zapleta nekog sasvim ludog drugorazrednog trilera u kojem manijaci proganjaju ženu s djecom.

— Ovdje će vam biti dobro. Žile super zarađuje, Mačak se vikendom vraća s fronta, deda i baka su još pri snazi, imanje je veliko, a naći će se u gradu posla za tebe, slušaš li me, dobro plaćenog posla. Miči se otamo, doći će ti Turci glave.

Vani se već razdanilo. Nebo je bilo modro. Vjetar je vihorio zavjese. Goga je naglo bacila slušalicu od sebe, daleki glas postao je još daljim. Otišla je u kuhinju, napravila pokret kao da će posegnuti za krpom za brisanje suđa. Zbunjeno je zastala, okrenula se, načinila nekoliko koraka, iz bačene slušalice opet se čuo elektronski signal, otišla je u kupaonicu i dugo se predano umivala. Nakon što bi se pljusnula po licu pogledala bi se u zrcalo. Svaki put izgledala si je sve mlađa. Kada bih se dovoljno dugo ovako umivala, vjerojatno bi sve prošlo, svaki bol — pomislila je.

Vratila se u sobu, spustila slušalicu na telefon, pospremila krevet, presvukla se, počeshljala kosu, otišla u kuhinju i skuhala kavu. Problema zapravo i nema, pomislila je, on će se sutra vratiti, ili će se još danas vratiti, ili ću ga sresti u gradu i iznenada zagrliti, neće se moći otrgnuti, ili ga neću ni zagrliti, on će zagrliti mene, ili nitko nikoga neće zagrliti, ali ćemo biti sretni.

Telefonski razgovor je nešto promijenio u rasporedu stvari po sobama; djelovale su nekako proljetnije, svedene na dobra iščekivanja. Mislila je o nepoznatoj Vesni koja, eto, ne želi otići i osjetila se zavjerenikom u istoj stvari; da je drukčije, vjerojatno bi pomišljala kako bi Vesnu trebalo pronaći, nešto joj reći, ispričati joj čačanski monolog, no činilo joj se kako svi već znaju sve i kako nitko ništa ne može promijeniti.

Riječ koja joj je izbila slušalicu iz ruke bila je tako daleka od onoga što se vidjelo kroz prozor, od grada koji se budio iz sna s prvim zvonima, očekujući da se svakom dobrom dogodi neko dobro i da se svakom dragom vrati njegov dragi.

Pikado

Već krajem listopada teški i tromi oblaci pritisnu kotlinu, nebo se čovjeku gotovo prisloni na tjeme i tako ostaje sve do početka travnja, kada se u glavama i iznad njih stvari razbistre i osunčaju i kada grad šest mjeseci živi s jasnim i čistim pogledom u plavetnilo. Listopad je mjesec kada iz neba liju bolesti, prehlade i gripe, zubobolje i depresije, upale mokraćnih mjehura i migrene; djeca unjkavim glasovima traže više nježnosti, starci kašlju skupa s pijetlovima, ambulante mirišu na predugo i beznadno odlaganje smrti.

Jasna se probudila sa žestokim bolom u križima. Goran V. je još spavao i nije čuo kada je otišla u kuhinju, zapalila vatru u limenoj bubnjari i pristavila modri točkasti lončić s vodom koji je tren kasnije zacijukao pred nadolazećom vrelinom.

Probudio ga je tek miris kamilice; ležao je zatvorenih očiju i razmišljao o sitnim bijelim cvjetovima, pokušavajući dokučiti što se to noćas dogodilo, kakva promjena, da baš oni najavljuju jutro. Gradom su se već širile eksplozije, no to s kamilicom nije moglo imati nikakve veze, mada je

negdje u svijesti, neobjašnjivo i teško izrecivo, njezin miris bio sasvim blizak nastupajućoj tutnjavi. Sjećanje na granate nije se bitno razlikovalo od sjećanja na kamilicu, oba su bila neprijatna i dosadna, oba su nagovještavala vrijeme koje će dugo trajati i kojemu se u svijesti kraj ne nazire.

— Gorane, mene boli — glas je dopirao s visine.

Otvorio je oči, ugledao njezino lice nad sobom, oblo i blijedo kao japanski mjesec. Uspravio se u postelji i nosom gotovo dodirnuo zid. Jasna je sjela do njega, glavu mu zagnjurila u krilo i tiho zakukala.

Popodne je otišla u bolnicu. Granate su rijetko i sasvim nepravilno kljucale po gradu, spuštala se magla. Goran je presvukao posteljinu. Razmahnuo je plahtom i u sobi su se pomiješali mirisi: miris furnira i prašine, miris jutarnje kamilice i znoja, miris za koji ne znaš koji je i kakav, ali na različit način obilježava svaki stan. Uredno je presložio pokrivač, položio jastuk i zagladio neravnine. Krevet je izgledao kao svi drugi kreveti, namješteni usred dana, dok čekaju bolesnika.

Jasna se vratila pred večer. Razmotala je paketić i po stolu poredala šest smeđih ampula i šest jednokratnih šprica. Uzdahnula je, naborala čelo i progovorila:

— Ovo, vidiš, moram primati svaki dan, a bolnica je daleko. Osim toga, strah me je granata.

Goran ništa nije shvaćao. Gledao ju je blago uznemiren, znajući po tonu i stavu kako će mu sad reći nešto važno.

— U komšiluku nemamo ni liječnika ni medicinskih sestara, tako da ostaje samo jedna mogućnost. Naučit ću te kako se to radi i sutra ćeš me prvi put bocnuti.

Nakon posljednje rečenice Goran se prestravio. U trenu mu je, kao u lošim romanima, čitav život prohujao pred očima, sve injekcije i sva vađenja krvi koja je junački, ali na rubu nesvjestice, preživio u posljednjih dvadeset i osam godina. Htio joj je nešto reći, ali nije znao kako da počne. Granate su ipak bile prejak argument da bi im suprotstavio strah od igle. Osim toga, kako će njoj, liječnici, objasniti da bi joj, usred svoje tapirske panike, mogao nanijeti grozan bol.

Jasna je nekoliko sekundi očekivala reakciju, a onda se, uz prvi osmijeh toga dana, spustila na krevet i mazno ga pogledala.

Goran je otišao u kuhinju, sjeo na drveni tronožac i naslonio glavu na sudoper. Pokušavao je razmišljati, no što god bi mu palo na pamet bilo bi zbrisano već sasvim jasnom slikom šprice i kapi koje se rađaju na vrhu igle. Napokon je prišao ormaru i izvadio bocu vinjaka. Napunio je čašu do pola i potom je iskapio. Opet se samome sebi učinio lošim glumcem. Iz ladice je izvadio kutiju s koncima i iglama, izvukao najdeblju i najstrašniju i njezinim vrhom prešao po jagodici palca. Za ovaj rat se stvarno trebalo školovati, pomislio je prije nego što je iglu zabo u crveni plišani jastučić.

Jasna ga je probudila prije sedam. Brzo je pospremila posteljinu i sa čudnim sjajem u očima počela objašnjavati. On ju je gledao, već mu se od riječi počelo blago nesvjestiti, no nije se ni pokušao usprotiviti. Govorila je onako kao što se govori učenicima u školi, ne zaboravljajući niti jedan detalj. Pokazivala mu je pod kojim kutom treba zabosti iglu, kako potisnuti tekućinu, kako izvući iglu. Potom je legla na postelju, do koljena spustila donji dio pidžame, promeškoljila se kao mačka na prozorskoj dasci i pokazala prstom na već pripremljenu špricu.

Goran ju je sasvim odsutno uzeo u ruku, sve očekujući da će netko konačno prekinuti ovu igru ili da će se ona već jednom uplašiti. No vrijeme je prolazilo, a nije se događalo ništa. Ona je naslonila glavu na jastuk, osmijeh joj nije silazio s lica, stražnjica joj se bjelasala kroz mrzlo jesenje jutro. Goran je stajao raskoračen s toplim plastičnim predmetom u desnoj ruci, već potpuno sveden na ideju o onome što treba učiniti, a ne znajući kako. Srce mu je sve jače lupalo, podigao je špricu u zrak, kapljice su poskočile s vrha igle, prstima lijeve ruke dodirnuo je meso i naglo, kao u igri pikadom, zabo iglu.

— Ej, vidi ovo, meko je ko sir! — uzviknuo je.

Šprica je stajala zabodena u meso kao što, kažu, stoji toranj u Pisi. I nije uopće izgledala tako strašno. Obuhvatio ju je vrhovima prstiju i polako počeo potiskivati sadržaj. Osjetio je sasvim novo uzbuđenje, pomalo slično onom koje je poznavao dok je, nadnesen nad Jasninom stražnjicom, radio druge stvari. Dojam je bio čist, lišen nepristojne

primisli, ali i sasvim ispunjen njome. Osjećaju li se medicinske sestre ovako, pomislio je prije nego što će naglo izvući iglu.

Jasna ga je zagrlila i izgovorila stotinjak komplimenata kakvi se već govore diletantima u svim poslovima, a on je stajao sa špricom u ruci i razmišljao koliko još, Bože, postoji stvari koje čovjek nikada nije probao, a koje bi djelovale ovako čudno.

Sutra se ponovila ista stvar, osim što se u jednom trenutku umalo onesvijestio. Vjerojatno je već povjerovao kako je u ovom poslu pravi stručnjak. Jasna ga je opet grlila i ponavljala iste riječi. Zabadanje igle postalo je ritual, pa je onu posljednju, šestu, ispratio gotovo s tugom.

Jasna je ozdravila i igle više nikada nisu spominjali. On je pri pomisli na njih osjećao neku čudnu zbunjenost, po svemu sličnu onoj kada mu je pred očima rastvorila paketić sa špricama i ampulama, praveći se da je u pitanju sasvim obična stvar koja je dio liječničke rutine i ratne situacije.

Te se zime više nitko nije razbolio. Vjerojatno su se razbolijevali ljudi u okolnim zgradama, no to nije dio ove priče. Kada se s proljeća razbistri ogledalo nad gradom, čovjek samo u čudu može misliti o svemu što mu je usred leda i magle padalo na pamet.

Av

Dadin pas zvao se Majda. Pratio ga je jednog kišnog dana niz aleju pa preko Miljacke, sve do ulaza. Tada su se prvi put pogledali u oči, Dado je slegnuo ramenima, rekao — jebaji ga sad — i uzeo psa u ruke, odnio ga u kupaonicu, oprao mu šape, obrisao ih svojim ručnikom i pustio ga u dnevnu sobu.

Ujutro ga je probudio njuškajući mu lice. Dado je imao velik nos za koji je mislio kako se ne može svidjeti nijednoj ženi, buljave zakrvavljene oči, ogromne uši i sitno bubuljičavo lice. Sve u svemu — čista katastrofa. No, pas ga je ipak prisno i zaljubljeno njušio. Stoga je odlučio prozvati ga Majda. Majda je bila posljednja Dadina djevojka, studentica agronomije iz Maribora, kojoj je onog ljeta pred Olimpijadu u Zaostrogu na plaži svirao Kaleš bre Anđo. Bila je noć i Majda se zaljubila. Odveo ju je u Sarajevo, pokazivao joj muzeje i te stvari, ona se čudila i nakon sedam dana otputovala. Te jeseni i zime Dado je učio svirati slovenske pjesme, Šifrera, Domicelja i Lipa zelenela je. Krajem svibnja okrenuo je njezin telefonski broj i Majda mu je rekla kako se prije dva mjeseca udala i kako čeka bebu. Dado je sam otišao u Zaostrog, na molu je sjedio plavokosi klinac i pjevao: »Dok stojim za šankom delimično pijan...« Dado je rekao — jebaji ga sad — i vratio se u Sarajevo.

Nije ga uopće smetalo što je Majda bio muško. Taj pas ga je toliko volio da bi bilo glupo razmišljati o spolnim razlikama. Majda se nikada nije tukao s drugim psima, znao je pružiti šapu, na pitanje koliko je dva i dva četiri puta zalajati, znao je i druge stvari koje skupi rasni psi koji su se zvali Astor, Hefest, Ares, Čivas, Paris i Lindon nikada nisu mogli naučiti.

Kada bi Dado odlazio na posao, a radio je kao rendgenski tehničar u Domu zdravlja, Majda bi ga s prozora pratio pogledom, sve dok ne prijede most i ne izgubi se u aleji kestenova.

Drugi bi se psi uspaničili kada ih vlasnici ostave same u stanovima, no Majda je znao kako između njega i Dade postoji nešto više od običnog pseće-ljudskog odnosa, znao je da na ovom svijetu njih dvojica žive kao na pustom otoku, kao posljednji pas i posljednji čovjek.

Jednoga dana Dado se nije vratio kući. Stajao je s druge strane rijeke, pogledom tražeći prozor iza kojega je bio Majda. Zviznuo je i iza stakla pojavilo se znano lice. Gledali su se tako nekoliko minuta, Dado je mahnuo rukom, Majda je otvorio usta, ali je bio predaleko da bi se čulo av.

Ni sutradan Dado nije mogao preko mosta. Ljudi s oružjem još su dovukli i vreće pijeska i napravili prave barikade. Otišao je na isto mjesto, ponovo zviznuo, a Majda se pojavio iza prozora. Dado mu je rekao da se čuva, da će ovo uskoro proći i da u kanti za smeće ima ostataka hrane. Majda ga je gledao, pretjerano bi bilo reći da je klimao glavom. Dado je više puta pokušao otići, ali mu se nikako nije dalo. Na kraju je podigao ruku i učinilo mu se da je sasvim jasno čuo — av.

Kada se sutradan vratio, počeli su šištati snajperi. Zaklonio se iza kestenovog stabla, promolio svoj veliki nos i zviznuo. Majda je već bio iza stakla. Razgovarali su tako neko vrijeme, pas se pogledom požalio prijatelju, ovaj mu je pokušao objasniti političku situaciju, da bi na kraju

čvrsto obećao da će iste noći već pronaći način da pregazi rijeku i da ga prevede na slobodnu stranu.

Svakoga dana susret je trajao sve duže, svejedno što su meci šištali na sve strane, što su padale granate, a okolo trčali ljudi u uniformama. Dado je svake noći pokušavao prijeći rijeku, no prije nego što bi zagazio u vodu hvatao ga je smrtni strah. Pomislio bi na nož, na metak, na mučenje i na sve ono o čemu su mu govorili tokom dana. Vraćao bi se posramljen, osjećajući kako je svakoga jutra sve ružniji i kako mu svaki put kada iznevjeri prijatelja nos, uši i bubuljice još malo narastu. No sljedećeg popodneva obećao bi Majdi kako će skupiti hrabrosti i sigurno doći.

Desetog dana Dado je morao tri puta zazviždati prije nego što se Majda pojavio na prozoru. Pseća glava bila je sve sitnija, tužno naslonjena na prozorsku dasku. Dado je opet pokušavao objasniti neke stvari, Majda ga je gledao razumijevajući sve. Ni jedan ni drugi nisu točno znali što je zapravo rat, no osjećali su koliko rat boli one koji ne znaju ratovati. Dado je osjećao kako se gasi posljednja važna stvar u njegovom životu.

Sedamnaestog dana zviždao je čitav sat, no lice se iza prozora nije pojavljivalo. Nadao se barem onom av, mogao je jasno zamisliti taj glas, ali nije bio siguran da ga je čuo. Onda je došao čovjek s puškom i oštro upitao:

— Kome ti tu zviždiš, ha?

— Tamo mi je pas.

— A da ti tamo nije ko drugi, ha?

— Nije, samo Majda u stanu.

— Čijem stanu, kakva Majda, ha?

— U mome stanu, moj Majda.

— A da ta tvoja Majda sad nije sa četnicima i da im ti ne daješ signale, ha?

Dado ga je zbunjeno pogledao, vojnik je vrhom cijevi učinio pokret koji se inače čini kažiprstom i rekao:

— Idemo gospodine, pa ćeš komandiru objasniti to s Majdom!

Komandir je gledao Dadu malo u nos, malo u uši, pa u jedno, pa u drugo krvavo oko.

— Majda je, kažeš, pas. Valjda kuja, majka mu stara, a stan je tvoj. Al' nije više tvoj dok ga ne oslobodiš. Nego uzmi ti, gospodine, pušku ako si za puške. Ili ako ti je oni drugi već nisu dali, pa je sad skrivaš. I nemoj mi sad ništa treptati. Imam ja iskustva. Ulovio sam već dvadeset takvih i svi su, vidiš, imali krvave oči. Po tome propoznajesh četnika, gospodine, samo po očima. Ali i zečevi imaju krvave oči. Ja ću zasad misliti da si ti

zec, a ako si nešto drugo, bolje ti je da te nema. Sad idi i nemoj da te vidim da opet zviždiš.

Dado je izišao van, još uvijek vjerujući kako će se sutra vratiti na isto mjesto. Možda je Majda spavao, možda ga nije čuo od granata. Pas je pametan, može on bez hrane i mjesec dana. Išao je tako niz ulicu, bilo je predvečerje, tiho kao u doba mira. Prije nego što je pao na asfalt učini mu se da je čuo sitno, poznato tapkanje iza svojih leđa.

Silikoni

Globus koji se vrtio plavetnilom ekrana odjavio je posljednje noćne vijesti. U susjednom su stanu nešto slavili; glas je bučno i bez sluha pjevao o kćeri staroga ribara koja je završila na dnu mora. Stane A. je razmišljao kako da se otrgne, kako da ovu večer pretvori u nešto drugo, nešto što će lakše i bez ikakvih uspomena proći. Drobio je opojnu glinu Maghreba, miješao je s duhanom, motao cigarete i pružao ih već zapaljene Jasmini. Sobom se širio dim koji nije izlazio kroz otvoreni prozor, nego se dizao u visine, opijajući pauke i prve proljetne mušice. Nisu razgovarali, mada je od početka bilo jasno kako će na kraju nešto biti izgovoreno. Ili će on prespavati kod nje, što bi uvijek činio kada su roditelji odlazili u vikendicu, ili će pronaći neki razlog, mimo onih koji su se već čuli na vijestima, i ostaviti je samu. Kojiput bi uzdahnuo, nakašljao se kao da će početi rečenicu, sve se nadajući kako će ga ona upitno pogledati i kako će se sve odmotati kao klupko vune. Tražio je onaj trenutak u kojemu je sve moguće reći i u kojemu je u sve moguće

povjerovati. Ako jednostavno kaže da ide, da mora završiti tekst ili da očekuje telefonski poziv, ona će šutke prihvatiti objašnjenje, ali će već sutra, ili prvom zgodnom prilikom, primijetiti kako ju je ostavio kada je bilo najteže i kada ni spiker na vijestima, inače miran i staložen čovjek, nije mogao prikriti strah.

Jasmina je otpuhнула posljednji dim, podigla noge na naslon fotelje i počela se smijati. On ju je pogledao, uz blagu strepnju da mu je pročitala misli ili da ih je usisala skupa s dimom koji su razmjenjivali svih prethodnih sati.

— Sjećaš li se kako se osmjehuju stjuardese dok avion gubi visinu? Govore kako je sve normalno, a svaki im mišić na licu podrhtava.

On je klimnuo glavom i najprije joj ništa nije odgovorio. Nervozno je gnječio ušnu resicu. Nije volio taj njezin način. Počne govoriti nešto što je očito jako važno, ali tako da je on ne može razumjeti. Svakom novom rečenicom sve ga više uvlači u priču, on se trudi pronaći joj smisao, i onda, sasvim iznenada, u precizno odabranom trenutku, sasvim izravno i gotovo uvijek — grubo, kaže mu ono zbog čega je počela govoriti. Tada može započeti svađa u kojoj je on redovito oštećena strana jer ne stiže odgovoriti na sve ono što je izgovorila dok još ništa nije razumio.

— Nemam pojma o stjuardesama. Nikada nisam bio u avionu koji je ponirao. Nikada ih nisam vidio kako se osmjehuju. I ne znam zašto sada počinješ o tome.

— Pazi, nije to uopće čudno. Jest da se one svakodnevno voze avionima, ali i njih je strah, kao i druge ljude, da ne poginu. Samo, zbog rutine rjeđe ga prepoznaju. Naravno, sve dok avion ne počne ponirati.

— Ti, vidim, često ponireš avionom.

— Ne, bilo je to samo jednom. Letjeli smo za London, bio je vedar dan nad Europom i najednom smo počeli propadati. Motori su sve više tutnjali, a avion je sve dublje padao. Pojavila se osmjehnuta plavuša i rekla nam kako je sve u najboljem redu i kako smo upali u običan zračni džep. Kada smo se konačno podigli, bila je siva u licu. Mislim da je otišla povraćati. Kasnije je i kapetan ponovio kako je to normalno.

— Hoćeš reći da se ona plašila, a ti nisi?

— Ne, hoću reći kako se svi plaše i kako je to normalno.

— I ti sada misliš da ja umirem od straha?

Promeškoljila se u fotelji, naslonila glavu na zeleno-sivi naslon za ruke, namjestila začuđeni izraz lica, očito joj je priča prijala.

— Nisam ni znala da poniremo. Zapravo, nisam primijetila niti da letimo, tako da o tvome strahu nemam pojma.

— Naravno, uvijek znaš samo ono što želiš znati. I još znaš ispričati priču koja, kao, nema nikakve veze s nama, ali u kojoj je klopka u koju me

loviš.

— Da, noćas sam ja pauk, a ti stjuardesa.

Oblila ga je, poput crvenila, nekakva čudna nelagoda. Osjetio se presvučen u ženski lik, kao da ga je uhvatila kako isprobava njezine podvezice. To ga je razbjesnilo.

— Zapravo, sviđaju mi se stjuardese. Imaju velike tvrde grudi, duge noge i sve drugo što sam želio u životu.

— Nemaš problema, jedna hormonalna terapija, malo silikona i boje za kosu, pa ćeš zadovoljiti želje.

Još uvijek se osmjehivala, trudeći se na svaki način sačuvati prisebnost, ne reći ništa što bi otkrilo njezino stvarno raspoloženje i što bi ga navelo da je s nekoliko pravih riječi otjera u plač. On je bio zbunjen razvojem događaja; razgovor je ulazio u one sfere koje nije poznao i iz kojih nije vidio izlaza.

— Tada bi, pretpostavljam, pronašla pravu muškarčinu za sebe. A ne stjuardesu. Recimo, Mitra s prvoga kata. Ako već nije otišao u šumu. A ako je i otišao, mogla bi fino za njim. Nema veze što nisi Srpkinja. Prepoznat će međed u tebi pravu ženu.

Glas mu je već podrhtavao od bijesa. Misli su mu sustizale jedna drugu. Najprije je htio zgrabiti kristalnu pepeljaru i razmrskati je o zid, onda je

htio skočiti, bez riječi izaći iz stana i zalupiti vrata za sobom, no jezik mu se više nije mogao zaustaviti. Ona, međutim, nije mijenjala izraz lica.

— Da, samo što nikad nećeš postati prava stjuardesa. Silikoni, znaš, vole eksplodirati u visinama, pa bi mogao ostati bez sisa koje toliko želiš. I onda bi konačno bio ono što zapravo i jesi — ni muškarac ni žena.

Otvorio je usta da joj nešto odgovori i odjednom se zaustavio, riječi koje je poželio najednom su se na vrhovima glasnica rastavile u slogove, pa u slova i na koncu u dubok glasan uzdah. Lice joj je još uvijek bilo svo u osmijehu, prilijepljeno uz naslon i izobličeno. Po prvi put otkako ju je upoznao mogao je vidjeti svaku dlačicu na obrvi, svaku krvavu žilicu u oku, sitne rupice na koži u kojima su nekad, zamislio je, u pubertetu ili prije, bile neiscijeđene bubuljice. Gledao ju je kao što se umjetnička slika gleda na rendgenu nakon što se posumnja da je falsifikat.

Otvorio je prozor auta, zrak ga je hladio kao nakon duge, bunovne bolesti, prolaznici su nestali s ulica, tramvaji su stajali. Ispred pravoslavne crkve, preko puta pošte, okupila se grupa muškaraca. Jedan je imao blatnjave gumene čizme na nogama. Stane je pritisnuo gas, za slučaj da im padne na pamet da ga zaustave. Uskoro je stigao kući, zavukao se u sigurnost kreveta, daleko od svake stvarnosti, ali i od onoga što mu je još jučer bilo najvažnije u životu. Nekoliko trenutaka pokušavao se uvjeriti da je među muškarcima vidio Mitra; uspavljivalo ga je saznanje da prvi put uspijeva stvoriti svijet u kojemu ni za dobro ni za zlo neće biti odgovoran.

Tragovi

— Padala je kiša dok si spavao — rekao je i pomilovao dječaka po glavi. Dječak je šakom trljao oko, migoljeći se ispod velikog sivog kaputa. Stric je prišao prozoru; duge noge prolaznica rasle su u nebo, kapi iz oluka razbijale su se o asfalt kao sitne eksplozije iz nekog drugog, recimo mravljeg svijeta.

Dječak je zbacio kaput sa sebe, navukao žute gumene čizme i zakoračio u prostoriju. Osvrtao se za tragovima koje je ostavljao u ugljenoj prašini. Izgledali su kao maleni planovi grada, ispunjeni pravokutnicima i rombovima između kojih su prosječne ulice. Stric se nije micao od prozora, sve dok se dječak nije sasvim zaigrao, dok nije odlučio cijelu prostoriju ispuniti svojim tragovima.

— Našao sam bicikl u drvarniku. Možemo se voziti ako hoćeš. Prestala je kiša i to bi bilo baš dobro. Vozit ćemo se kroz grad, pokazivat ću ti koja je koja ulica, gdje sam stanovao dok sam studirao. Objasnit ću ti kako ćeš se vratiti ako se izgubiš. Dječak ga nije ni pogledao. Oprezno je koračao, pazeći da ne pokvari već utisnute tragove. Stric ga je htio privući obećanjima, da dječaku sve izgleda kao normalno; kod djece je to moguće, mislio je, djeca znaju pronaći lijepe i zabavne stvari i brzo ih zaborave ako ih izgube.

Dječak se našao u klopci. Okružio se tragovima, do prostora bez stopa više nije mogao doći ako ne pokvari barem jedan trag. Mahinalno je

pogledao u strica, pomislio je kako bi ga on, možda, mogao prenijeti do neosvojenog prostora, ali je onda shvatio kako bi i on morao pokvariti neki trag pa je odustao.

— Ako nećeš da se vozimo na biciklu, možemo otići u park. Možda upoznaš nekog prijatelja. Kada bi nas tvoj djed selio iz grada u grad, ja sam stalno morao nalaziti nove prijatelje. I uvijek bih ih, zamisli, nalazio po parkovima. Eto, ovo je sad tvoj drugi grad i red je da nađeš prijatelje.

Dječak je slegnuo ramenima, a onda iznenada nogom pre-brisao tragove ispred sebe, učinio je korak, pa istim pokretom prebrisao i druge. Zrak je bio pun ugljene prašine. Dječak je to znao, sviđalo mu se, pa je nastavio dizati prašinu i kada tragova više nije bilo.

— Mi smo sada sami i trebao bi pričati sa mnom. Možda sam ti dosadan, ali to nije važno. Moramo surađivati. Sada smo kompanjoni i moramo napraviti nešto veliko u nepoznatom gradu. Kao kauboji. Ne znaš s koje strane vreba opasnost.

Dječak se zaustavio nakon što je čuo riječ kauboji. To je već moglo biti zanimljivo. Sjeo je na kaput, prekrizio noge pod sobom kao što to čine stariji ljudi i upitao:

— Je li baš svi kauboji ne pucaju drugim kaubojima u leđa?

— Ako pucaju, onda nisu kauboji, nego razbojnici. — Odrasli je bio zadovoljan; dječak će ipak razgovarati s njim.

— A što mi ne bismo bili razbojnici?

— Zato što razbojnici završe u zatvoru ili ih netko upuca u leđa.

— A kakva je razlika kada te netko upuca u leđa ili u naprijed?

— Ako te upuca u naprijed, to znači da je bio brži od tebe, a ako te upuca u leđa, znači da je bio pokvaren.

— Da smo mi Stevu Obradovića upucali u leđa, ostali bismo kući, zakopali ga u bašti i nitko ne bi znao.

Stric se ugrizao za jezik. Ljutito je pomislio kako je priča s kaubojima od početka bila nepromišljena i kako je mogao pretpostaviti da će mali završiti na Derventi, koju tri dana nisu spominjali, a eto je sad opet. Propala mu je strategija zaboravljanja. Dječaku je sedam godina, mislio je, zaboravit će sve ako ga ne bude podsjećao. A evo sad, spominje poštara Stevu, po imenu i prezimenu, samo što mu nije izrecitirao i broj lične karte. U trenutku mu se pojavi zlomisao kako mu je dječak samo teret, a onda je se uplaši i započe još nježnije.

— Nije na nama da se obračunavamo sa sitnom ribom. Mi ćemo učiniti veliku stvar, a velike stvari su moguće samo ako ne misliš na malo.

— Ja sam mali i radit ću male stvari, a ti si veliki i radit ćeš velike. Ti ćeš biti poljar Lijan, a ja mačak Tošo!

— Ako je za zajedničku stvar, onda može! — stric je zadovoljno pljesnuo dlanovima.

— Ali da me ne svežeš u vreću i ne baciš u rijeku — nastavio je dječak logikom Čopíćeve priče i opet strica naveo da se osjeća loše.

— Nisam lud da kompanjona bacam u rijeku. Dosta je priče i filozofiranja, odakle hoćeš da pođemo u osvajanje grada, od parka ili od kruga biciklom?

— Može bicikl.

Odrasli je požurio u drvarnik da dječak ne stigne dalje progovoriti, opet se pojavio na vratima i mahnuo mu rukom.

Vozili su se pustim gradom. Bila je subota i svi su Slovenci otišli u planinu. Dječak je sjedio na ramu bicikla, stric mu je pokazivao zgrade i objašnjavao što koja znači. Mali je slušao zvuk vlažnoga asfalta pod gumama. Drukčiji je nego zvuk makadama, mislio je, tiši je i nekako ljepši. Stric je sa sve većim oduševljenjem okretao pedale. Dok je na biciklu, svejedno mu je gdje se nalazi. Svi ljudi na biciklima su isti. Nikome ne pripada zemlja pod gumama, mislio je, ili pripada svima jednako. Polako mu se razdvajala svijest na ono što govori dječaku i na ono što misli za sebe. Osjećao ga je između ruku kao biće koje diše, pulsira i miče se. Nikada nešto tako živo nije imao pred sobom. To ga je uzbuđivalo, ali i plašilo. Kada su se dovezli do školskoga igrališta, prvi

put ga je pogledao. Dječak je gledao put koji su ostavljali za sobom, stricu se učinilo kako nešto strašno vidi u njegovim očima, naglo se osvrnuo i umalo nisu pali sa bicikla. U nekoj drugoj priči to bi bila smrt, pomislio je. Dječak je ležao na igralištu i smijao se. Sve drugo bilo je prazno i napušteno.

— Sada ćemo pronaći loptu i pokazat ću ti šta Magic Johnson radi s koševima! — rekao je dok se dječak pentrao po željeznim cijevima, prema ploči od pleksiglasa.

LOŠ ZNAK

— Previše je okrhnutih stvari — rekla je i naglo ustala. — Godinama se spremam pobacati ih, sto puta sam rasjekla prst perući suđe. Mislim da je sada vrijeme da to riješimo.

Pogledao sam je i pomirljivom grimasom pokušao otkloniti potrebu da govorim. Danima smo čučali u podrumu, premetali jezikom cijeli život i ono što je bilo prije njega, svađali se oko sitnica prešućenih prije nekoliko godina, mrzili se onako kako bi se zamrzili stari prijatelji na pustom otoku, od svih brodova dalekom. Pokušavao sam joj objasniti da rat ima svoju logiku i da će ova pucnjava, kao i sve ranije, na kraju prestati, da se topovi moraju ohladiti, da će vojnici uskoro smišljati nove strategije, a tad obično ne pucaju. No ovaj put je stvarno trajalo predugo.

Plašilo me što je ona vjerovala kako za sve postoje neki drugi razlozi u koje prije nije vjerovala, koji joj nikada ne bi pali na pamet.

— Znaš li šta znači kada sanjaš da ti ispadaju zubi?

— Ne znam — mrzovoljno sam slagao.

— To znači da ti je neki životni gubitak, neka smrt za vratom.

— I?

— Upravo sam sanjala kako mi, jedan po jedan, ispadaju tri zuba. Klimaju se u snu, ja ih pokušavam jezikom smiriti, a oni se i dalje klimaju kao da ih netko iznutra klima i onda ispadaju.

— Nisam primijetio da si spavala.

— Jesam, jesam, zatvorila sam oči na tri sekunde i zaspala. San je bio dug, mada sam spavala kratko. To ti je kao realno i filmsko vrijeme. Prošli put sam sanjala kako mi ispadaju zubi noć prije nego što će umrijeti otac. Sjeo je u fotelju, natočio rakiju i umro. Na televiziji je bila utakmica i nitko se nije javljao na telefon hitne pomoći.

— Znam, igrali su Jugoslavija i Brazil, kada je Oblak pogodio stativu — pokušavao sam odvući razgovor na drugu stranu.

— Nije se ni pomaknuo, nije ni oči sklopio, nije ni ruku pomaknuo, samo

su mu se pogasila svjetla. Tako je to bilo. Imala sam deset godina i već sam znala što taj san znači. Evo, osamnaest godina nisam ga sanjala.

— Ne bi ga ni sad sanjala da nisi htjela — bijesno sam tražio upaljač po džepovima.

— Uvijek me optužuješ za nešto, nikada ti nisam bila dobra, a sad me već i za snove kriviš. Ne može se htjeti nešto sanjati.

Tada je nastupila šutnja. Čule su se eksplozije. Ona je plakala. Sad bih joj trebao prići, zagrliti je, tješiti, izmišljati razloge svoje krivnje. No nije mi padalo na pamet da se pomjerim niti bilo što kažem. Jecala je sve glasnije. Valjda je mislila da nisam primijetio, nisam čuo ili da je toliki mrak da joj ne vidim lice. Uzdahnuo sam i zatvorio oči.

— Nisam ja kriva što znam — progovorila je kroz suze.

— Šta znaš?

— Da ovo više ne može prestati.

— Uvijek je prestajalo. Ne može ni ovaj put zauvijek trajati. Kada se užare, cijevi se iskrive kao da su od plastelina.

— A jesmo li sad kao Osijek?

To pitanje bilo mi je drago. Na čudan način vraćalo je vedrinu. Ona je,

naime, imala neku prijateljicu u Osijeku, i dok je tamo trajao rat, čula bi se s njom svaki dan. Ova joj je pričala kako je to kada padaju granate, kasnije bi na dnevniku gledala razrušeni grad i vjerovala da tako izgleda pakao. Ti telefonski izvještaji i televizijske slike izgledali su strašniji od samoga rata i ona je smatrala da je Osijek mjera užasa, ali užasa koji se da izdržati. Kada bih joj odgovorio, zapravo kada bih joj slagao da naš grad još uvijek nije razrušen i izbombardiran kao Osijek, ona bi se smirivala, gotovo bi je obuzimao spokoj. Vjerovala je da može izdržati ono što joj je izdržala prijateljica. Svaka slutnja da postoji nešto gore, svaka sumnja u moje odgovore vraćala bje snovima i pričama o nekoj vračari koja je njezinoj majci, još prije pedeset godina, rekla kako vidi mrak u njezinim očima i kako kroz taj mrak vidi i mrak njezine djece i djece njezine djece, pa o prstenu s plavim kamenom, a plavi dragulji naravno donose nesreću, koji se tko zna otkud i od koga našao u našoj kući i sada postao razlog četničkim granatama.

— Ne mogu više čekati, moram ići gore nešto uraditi. Previše je okrhnutih tanjura i čaša u kući, jednom ću si prerezati žile perući ih.

— Dobro, bacit ćeš ih, ali sačekaj da se ovo malo smiri. Ionako ih sada ni ne pereš ni ne koristiš.

— Poslije ću zaboraviti. Uvijek tako zaboravim, pa se onda porežem. Lako je tebi, ti ne pereš suđe i nije te briga.

Ugrizao sam se za jezik i opet nisam rekao ništa. Razgovor, to jest svađu, nastavio sam u sebi. Bez progovorene riječi raspravio sam tko je

kada prao suđe, tko to češće čini i tko ga pere kad ona ima glavobolju, a ima je u vrijeme menstruacije, u vrijeme ovulacije i u ona druga vremena za koja ne znam kako se zovu.

— Granata iz haubice može probiti tri betonske ploče. Prolazi jednu za drugom, padne dolje među ljude, da im vremena da je pogledaju, da znaju kako ih je stigla i kako će umrijeti, pa tek onda eksplodira.

— Opa, dobili smo i balističkog stručnjaka!

— Nakon godinu dana granatiranja svi su postali stručnjaci osim tebe, jer ti ne želiš ništa znati.

— A Boga ti, kako ti znaš da ta granata probije tri betonske ploče i onda se još pozdravi s ljudima u podrumu.

— Znam, pričala mi je Marica, a njezin je muž artiljerac.

— Bezbeli mu je tako pala granata dok je čučao u podrumu, pa sada zna.

— On, za razliku od tebe, ne čuča, nego se bori.

— Evo, idem se i ja boriti, pa da vidimo kome ćeš ti onda pričati svoje gluposti — podigoh se kao da ću iz ovih stopa izaći van među granate i kao Bruce Lee se boriti protiv njih. Bio je to pametan potez jer narednih pola sata nije progovorila ni riječ. Mogao sam srediti misli i vratiti se

oslušivanju eksplozija. Plovile su kao valovi što putuju za prekooceanskim brodom i nakon sati i sati pronalaze obalu. S jednog kraja grada na drugi pravile su urednu zvučnu kulisu. Zamislio sam koncert za stotinu bubnjara, jedan započne frazu, nastavlja je drugi i tako s kraja na kraj velike doline. Pink Floyd bi to izveli u Pompejima. Oratorij bi preorao grad.

— Znaš li šta u svakoj kući znače okrhnutе čaše?

— Ne znam — opet sam slagao.

— Znače nesreću.

— To ti prije nije padalo na pamet?

— Nije bilo razloga.

— Za nesreću uvijek ima razloga. Osim toga, koliko ja znam, u Sarajevu je bilo puno onih koji u kući nisu imali ama baš niti jednu okrhnutu čašu...

—... ali je bilo i onih koji su imali sve okrhnutо!

—...i bilo je onih koji nikada nisu sanjali kako im ispadaju zubi, pa su svejedno izginuli!

—... ti naravno znaš šta je cijeli grad sanjao!

—...i onih koji nikada nisu sanjali da jedu slatko!

—... to, majstore, trebo si postati doktor za snove!

—... osim toga, meni je vračara rekla da ću biti bogat i da ću cijeli život biti sretan, i da ću imati puno djece, i da ću imati krasnu ženu!

—... naravno, opet sam ja kriva. Da nisi našao ovakvu kravu, ni rata ne bi bilo!

—... mogla bi me katkad pustiti da ti sam kažem da si krava, uvijek to govoriš prva!

Podrum je gušio urlanje, četnici su još žešće počeli pucati, svjetlaci su mi skakali pred očima, unosio sam joj se u lice, nikada nisam bio toliko bijesan.

Istrčala je iz podruma i odjurila u stan. Ako je mislila da ću je odvrćati, prevarila se. Neko vrijeme nije se čulo ništa osim eksplozija, a onda je u pravilnim, ritmičnim razmacima počelo razbijanje stakla i porculana o asfalt. Staklo je kristalno odjekivalo, kao cilik srebrnih činela, tanjuri su proizvodili tupe zvukove, kao kad udaraš po dobošu preko kojeg je prebačen moker ručnik. Sjeo sam i zapalio cigaretu. Eksplozije su vulgarno nasrtale na taj fini, umirujući zvuk. U jednom sam trenutku poželio da nikada ne prestane s tim razbijanjem. Ili da ne prestane barem dok se ne utiša pucnjava.

Vratila se nakon pola sata. Sjela je na svoju stolicu, prebacila nogu preko noge i, protežući se, provukla prste kroz kosu. Izgledala je kao nogometaš koji je upravo sklopio životni ugovor.

— Sve sam ih pobacala, i okrhnete i neokrhnete. Nisam imala vremena provjeravati koji su jedni, koji su drugi.

Nasmijao sam se i čvrsto je zagrlio. Nakon dugo vremena sve je bilo kao na početku.

A i granate kao da su manje padale.

Duh

Miliću V. posvećeno

Djevojčica je cijelo jutro tražila kredu. Po ladicama i ormarima, po dječjim sobama, lutala je od stana do stana pretražujući svaki kut, pažljivo je prebiralala po razbacanim fotografijama, preskakala je rasporene madrace, zavirivala u napuštene kancelarije iz kojih su poput slijepih očiju zurili razlupani ekrani kompjutora. Tko bi samo pomislio da među tolikim stvarima koje su ostale za ljudima neće biti niti jedne

jedine krede. Dobro, nije kraj svijeta ako je i ne nađe, može ona i bez krede, ali kada se već poduhvatila traženja i kada su već živci zatitrali kao što uvijek zatitraju kada tražite neku stvar koja vam je sve vrijeme bila pri ruci i pred očima, onda bi bio red da se konačno negdje pojavi, barem sasvim mali komad, ne veći od nokta, dovoljan možda tek da se povuče jedna crta.

Kada je otvorila vrata Personalnog ureda, prema njoj je, kao da je samo to čekao, zakoračio dugokosi muškarac četrdesetih godina u kožnoj jakni, crvenoj kariranoj košulji, uskim trapericama i kaubojskim čizmama. Pod petama mu je krckalo staklo, polako kao orasi u nekoj bajci s medvjedima. Stao je pred djevojčicu, uzdahnuo, prijekorno je pogledao i rekao:

— Ne bih te nipošto pitao šta ovdje radiš jer mi ne bi znala odgovoriti.

— Ja bih tebe pitala, ali me je strah.

— Ti nisi tu da ispituješ, niti je na meni da odgovaram. Ja sam tu kao što je i sve drugo tu, ovi stolovi, prozori i zidovi. Problem je što ćemo s tobom.

Djevojčica je spustila pogled, zapiljila se u vrhove cipela, još uvijek nesigurna da li se samo srami ili se plaši jer je učinila nešto što nije trebala. Muškarac je iz unutrašnjeg džepa izvukao tvrdo pakovanje Camela, kucnuo kutijom o nadlanicu, izvukao cigaretu i pripalio je starinskim benzincem. Otpuhnuo je dim u visinu, oslonio se desnicom o

dovratak, lijevu nogu savio u koljenu, zagledao se u bočni zid. Djevojčica ga je već gledala s divljenjem.

— Ti si ovdje sam? — upitala je.

— Ja nikada nisam sam! Kamo god pošao prati me duh Maxa Yasgura. Ovdje smo slučajno. Osim toga, zar nismo rekli da me ne smiješ ništa ispitivati.

Muškarac nije bio strašan. Samo je bio malo čudan. Kao velika igračka, ili veliki patuljak koji je upravo sišao s televizijskog ekrana. Djevojčica je bila zadovoljna. Napućila je usne, donju prebacila preko gornje, u četiri koraka načinila krug, pa se vratila na isto mjesto.

— Ovo je sad moj grad i mogu pitati koga god hoću i što god hoću.

— Čini mi se da u tvome gradu nema više nikoga — primijetio je muškarac, izvadio cigaretu iz usta te je kažiprstom i palcem katapultirao u drugi kraj prostorije, točno u šalicu od kave. Zadovoljno je zavukao ruke u džepove, leđima se naslonio na dovrtak i opet namjestio neki novi izraz lica, koji je, kao i svi prethodni, izgledao poput poze s MTV-a.

— Nisi bio tu kada su prošli tenkovi?

— Ne, to je bilo prije našeg gostovanja.

— Bilo je jutros.

— Rekao sam prije gostovanja.

— Može li se tvoj duh vidjeti?

— Naravno! Vide ga svi oni koji su ga upoznali.

— Ja ga ne vidim.

— Jer se nisi ni rodila u vrijeme kada su ga upoznavali.

— Ti si blesav! Tu nema nikakvih duhova. Nema ničega što se ne može vidjeti.

Muškarac je podigao obrve, osmjehnuo se mimikom Ozzyja Osbournea, i rekao:

— Ako nema ničega što se ne može vidjeti, tada ničega nije ni bilo. A tko je, reci mi, pio kavu iz one šalice, tko je brisao ruke onim ručnikom, jesu li oni kompjutori ikada bili živi, je li itko silazio niz one stepenice?

— Da, to su bili ljudi koji su tu živjeli. Sada su otišli jer su naišli tenkovi.

— I sad ih, misliš, više nigdje nema?

— Ovdje ne!

— Svaki put kada netko od njih pomisli na ovo mjesto pojavi se njegov duh, u ovoj zgradi, na onoj tamo ulici, preko puta, u svim kućama. Oni postoje kao i sve drugo, samo što ih ti ne možeš vidjeti jer ih nisi poznavala. Tako je i s Maxom Yasgurom.

— I on je ovdje živio?

— Ne, on ide sa mnom. Mi uvijek dolazimo otamo! — muškarac ispruži ruku i pokaza u smjeru zalazećeg sunca. Držao je nekoliko sekundi ruku u zraku, kao da joj se divi ili kao da čeka da nevidljivi fotograf obavi svoj posao, potom ju je skupio u šaku i prinio je srcu.

— Zašto to tako smiješno radiš? — pitala je.

Muškarac se namrštio, na trenutak zatvorio oči kao da je čuo najveću glupost na svijetu i rekao:

— Činim to da me bolje zapamtiš.

— Zašto bih te pamtila? Da i ti nećeš postati duh? Pogledao ju je, osmjehnuo se s olakšanjem:

— Max Yasgur je duh, Randy Rhoads je duh, Phil Lynott je duh, Tommy Bolin je duh, John Bonham je duh... — govorio je nabrajajući dok nije istrošio svih deset prstiju — A ja nisam duh, ja sam, kao što vidiš, živa legenda.

Djevojčica se pokušala ironično osmjehnuti. Prvi put joj se učinilo da je gesta ostala nezapažena, pa ju je ponovila još dvaput.

— Tebe ne poznajem, tvoje duhove ne vidim, i mislim da si budala.

Muškarac je odgovorio uspjelijim ironičnim osmijehom. Pokazao joj je rukom da se skloni, prošetao prostorijom, otišao u ostavu i ondje pronašao metlu. Zatim se popeo na stol. Raskoračio se, pročistio grlo i iritantno visokim glasom, u kojemu je bilo nečega od urođene distorzije, zapjevao: »Baj, baj, baj, moja malena, baj baj, ostvari ljepši san...« Ljuljao se u ritmu svoga glasa i prstima okidao po slamnatim strunama.

Djevojčica je u prvi tren bila uplašena žudnim glasom koji se kao odjek vraćao iz svih prostorija, ali i muškarčevim naglim kretnjama koje se nikako nisu mogle prepoznati u onome što je još maloprije činio i govorio. Kasnije joj se sve to učinilo sasvim zgodnim. Muškarac je desetak minuta pjevao, solirao na gitari, grčio lice kao da ga je spopalo deset tisuća decibela iz najrazornijeg pojačala, da bi s krajem pjesme zafrljačio metlu u zid i skočio sa stola.

— To je, moja gospođice, bilo to, i ti bi se, da si malo odraslija, a možda i malo pametnija, sada trebala diviti. A možda se i zaljubiti u mene.

— Ono što se čulo iz drugih soba, jesu li to bili duhovi?

— Ne, to je bio samo odjek. Tvoj grad, naime, nema baš dobru akustiku. Ali neka te to ne brine. Odjekuje u svim praznim dvoranama u

vrijeme tonskih proba.

Djevojčica je klimnula glavom:

— Hoće li te ubiti ako se vrate s tenkovima? — upitala je.

— Bilo bi ti žao?

— Pa bi, tada bih ostala baš sasvim sama.

— Dobro, onda ćemo Max Yasgur i ja otići prije nego što se oni vrate. Ako nas poželiš, ti samo potraži radio, a mi ćemo biti unutra.

Rekao je to i polako, krckajući, izišao van. Dok se spuštao niz stepenice, djevojčica je pomislila kako ga je možda trebala zamoliti da odsvira još jednu pjesmu prije nego što se tenkovi vrate, no nije joj rekao niti kako se zove.

Vani se već dugo spuštala noć. Zidovi su bili sve bliži jedni drugima, kredu nije našla niti ju je mogla dalje tražiti. Mrak je bio pust i nije ga se plašila. Iz daljine su se, iz svijeta u kojemu je bilo još živih, čuli topovi. Legla je u kut sobe i pomislila kako će ujutro tražiti i kredu i radio, da provjeri je li sve ovo bila istina.

MUSLIJA

U Njemačkoj se ljudi boje svjetla. Sve nešto stišću oči, gnječe ih kapcima onako ko što bi stari Sejdo gnječio čir, a u čirevima je, jadan, bio cijeli život; izvedi ovce na pašu, zasuči košulju i stiskaj čireve, nikad mu nije bilo dosadno. E, tako ti i Nijemci, sve im u svjetlima, a u svjetlo gledat' ne mogu, pa se muče gaseći ga u očima. Mislio je tako Muslija nakon sedamnaest mjeseci boravka u Frankfurtu, prije nego što je čvrsto odlučio vratiti se u Tešanj svojoj babi i svojim kokošima, da među njima proživi ovo što mu je od života ostalo i što mu je od Alaha zapisano. U Njemačkoj neće umrijeti jer u Njemačkoj umiru samo Nijemci; ostalima smrt nije određena, nego im valja živjeti sve dok se ne vrate ili dok ih mimo smrti ne nestane.

Vlak je polazio u pola pet. Muslija je obukao paradno, zeleno odijelo, spremio ono malo stvari u torbe, kupio kilu kave da ne ide bez obraza i ukrcao se u prvi razred. Prije pedeset godina otac mu je rekao da se begovi, gradski svijet i gospoda voze prvim, a raja drugim, i Muslija nije htio ići mimo toga. Maraka je imao dovoljno, a tko bi i štedio dok je rat i dok mladost gine. Pronašao je prazan kupe, biva da ne smeta kome jer mladu je svijetu nekad teško u starca gledati, pogotovo ako je starac iz tamo neke zemlje, Bogu iza nogu, iza svih frankfurta i iza svih dojučlanda. Ni njemu ko mladiću nije bilo lako u stara gledati; jednom ga je, baš u vlaku, trideset i neke neki Latif-aga od Sarajeva do Zagreba gnjavio pričama o turskom vaktu, koji je bio bolji od austrijskog, i o austrijskom, koji je bio bolji od Aleksandrovog, i o tome kako je u nas svaki novi vakat gori od onoga prije i kako se boji za ovu mladost, koja će sigurno još tri vakta preturiti preko glave. A Zagreb je bio daleko, bilo je vrijeme čire, mogao si pješke hodati uz vagone, a Latif-aga nikako da prestane.

Da ih je put vodio do Beča, svojim bi pričama o vaktima došao, Bože mi prosti, i do kijametskoga dana.

Eto, zato je Muslija pronašao jedini prazan kupe, sjeo do prozora da bude što neprimjetniji ako tko naiđe i ako poželi sjesti da ga svojom prisutnošću ne omete. I tako, baš pred austrijsku granicu uđe jedan postariji gospodin, srebrne naočale mu na nosu, i upita na njemačkom je li slobodno. Muslija mu pogledom objasni da jest. Čovjek se nasmiješi i sjede, ali ne preko puta, da se ne udaraju nogama, nego onako pokraj. Nakon nekoliko minuta izvadi gospodin novine, pa skide naočale s nosa, pa izvadi druge, u finoj kožnoj futroli, ovaj put zlatne, stavi ih i poče čitati. Musliji bi neugodno. Ne može neprestano gledati kroz prozor, a ne može se ni osvrnati oko sebe, potkačiti će čovjeka pogledom, omesti ga ili, ne daj Bože, uvrijediti. Nego, otvori Muslija torbu, izvadi iz nje sve svoje dokumente, izvadi i naočale, obične, ali svejedno — naočale, i poče kao proučavati ono što već zna napamet. Prelistao je tako do carine i pasoš, i izbjegličke kartone, i rodni list, i sindikalnu knjižicu, i posljednje odsječke od penzije, stare dvije godine, a gospodin je još uvijek čitao istu stranicu u novinama.

A na carini eto ti umjesto brkatih i ćelavih carinika plavokose djevojke u uniformi, djevojčice skoro, uze pasoše pa ih vrati i jednako se osmjehne i Musliji i gospodinu. Nakon što je izašla gospodin uzdahnu, preklopi novine, pogleda Musliju, slegnu ramenima kao da je nešto skrivao i zapali prvu cigaretu. Muslija je još neko vrijeme držao dokumente na koljenima, a onda ih je zajedno s naočalama spremio u torbu.

Gospodin ga je ponudio cigaretom, Muslija je uljudno klimnuo glavom i dlanom pokazao da ne puši. Gospodin se opet nasmiješio, pokazao prstom na cigaretu, načinio gadljiv izraz lica, odglumio kašalj i opet se nasmiješio. Muslija je rekao — Da. Gospodin je iznenađeno podigao obrve i provrtio cigaretu između kažiprsta i palca. Nakon što je istu radnju ponovio nekoliko puta počeo je sipiti duhan škropeći tepih boje višnje. Muslija je, onako više za sebe, rekao: — Grehota, brate. — Gospodin se u trenutku namrštio, vratio cigaretu u kutiju i opet izvadio novine. Sada ih je čitao bez naočala. Muslija je gledao pred sebe, u fotografiju Eiffelovog tornja i neba posutog ovčicama.

Putovali su tako u miru i pola sata. Gospodin je u međuvremenu ipak izvadio naočale, one zlatnih okvira. Muslija je uzdahnuo i još tiše progovorio: — A šta li se ti, bolan, ljutiš kad me nisi ni razumio. — Gospodin ga je pogledao, učini mu se jako tužnim, lice mu je dobilo izraz kao da napeto razmišlja, nakašljao se, Muslija mu je uzvratio pogledom, gospodin se kažiprstom dva puta kucnuo u grudnu kost i rekao: — Split. — Musliji se razvedrilo lice, učinio je isti pokret i rekao: — Tešanj. — Gospodin je znalački kimnuo glavom i rekao: — Kroacija. — Muslija je odgovorio: — Split Kroacija, Tešanj Bosna.

— Gospodin je bio iznenađen: — Sarajevo Bosnien. — Muslija je klimnuo glavom, ponovio: — Sarajevo — i tri-četiri puta presjekao dlanom zrak, hoće reći, Tešanj je još od Sarajeva. Gospodin je zabrinuto potvrđivao, a onda s mukom izgovorio:

— Četnik. — Muslija je odmahnuo glavom, prinio dlan grudima i rekao:

— Ich bin Muslija, Muslija Musliman, Tešanj Muslimani. — Gospodin je izvadio papir, nacrtao krug, ponovio riječ Tešanj i nacrtao točkice okolo, pitajući: — Četnik? — Muslija je potvrdno klimnuo glavom i rekao: — Nafaka. — Gospodin je opet iznenađeno podigao obrve: — Nafaka? — Muslija više nije znao objasniti što je to nafaka, pa mu bi neugodno što ju je i spominjao. Neko vrijeme opet nisu progovarali, gospodin je očito razmišljao o onome stoje čuo, kadli vlak naglo zakoči i gospodinova torba pade Musliji ravno na glavu. Gospodin skoči, Muslija se naglo razvedri, uhvati torbu i stade je tresti: — Nafaka! Nafaka! — i pokazivati na svoju glavu: — Torba nafaka, četnik nafaka. — Gospodin vrati torbu nazad i ponovi: — Torba nafaka, četnik nafaka. — Muslija mu se osmjehivao i klimao glavom. Gospodin je formulu ponovio još nekoliko puta, već vjerujući kako će ljudima u Splitu, u Međunarodnom Crvenom križu, moći objasniti što se dogodilo u Bosni. Reći će im kako mu je stari gospodin s licem Konrada Adenauera, Musliman iz Tešnja, rekao: — Torba nafaka, četnik nafaka.

Kada je vlak ušao u Zagrebački kolodvor i gospodin i Muslija imali su dojam kako se poznaju već jako dugo, kako jedan o drugome znaju sve i kako su jedan od drugoga čuli ono najpametnije, ono što će im u budućem životu jamačno biti od velike koristi. Muslija se uvjerio kako ima i drugih Nijemaca, nisu svi plavi ko palačinke i ne boje se baš svi svjetla. Osim toga, gospodin ga je sve fino razumio, baš kao što je red da čovjek u putovanju razumije drugog čovjeka. Gospodin je, opet, sreo nekoga tko će mu objasniti što je to Bosna i zašto se tamo ratuje, nekoga tko će mu reći čarobnu formulu koju će u Splitu zasigurno svi razumjeti. Malo ga je, istina, mučilo što do kraja puta ipak nije uspio otkriti što je to —

nafaka.

Šampion

Andrija R. je prišao stolu i iz unutarnjeg džepa izvukao zlatnim flomasterom uokviren papir. Pokazao ga je svoj četvorici. Pisalo je: KARL LUIS — AMERIKA. Onda je okrenuo drugu stranu i ponovio kretnju, od lica do lica. Pisalo je: JA — SARAJEVO. Oni su se pogledali ispod oka, u kutovima usana prijetila je eksplozija smijeha. Muče se mašio za Marlboro i pružio ga Andriji. Ovaj je odmahnuo glavom:

— Ne pušim, odoše pluća.

— Sjedi onda, popi' nešto.

— Fala, ne pijem.

— Kafu?

— Udara na moždane ćelije i onda ne mogu upravljati nogama.

Hazim se počeo smijati, Muče ga prijekorno pogleda, pa namignu, kao — da se ovaj smiri.

— Dobro, trkač, šta bi ti onda?

— Treba mi sponzor za pripreme.

— A gdje bi se ti pripremao?

— U Saleziji. Nosit ću sponzorovo ime na majici.

Muče pokaza Andriji rukom da skinje majicu. Hazim se opet nasmija i ode preko puta u Svjetlost kupiti flomaster. Andrija je stajao pokraj stola gol do pasa. Ne smije sjediti, kaže, jer mu se onda sva krv slije u debelo meso pa ne može trčati.

Muče je na majici napisao: »MAHNITOV KOMERC — BOG GA ČUVA«, a Andriji dao cenera.

— Valjda će ti dotrajati do Salezije, a kad dođeš tamo nazovi me, pa ćeš dobiti još.

Andrija je istrčao van, naglo se zaustavio na pločniku, zauzeo pozu za visoki start i napeto čekao. Baka s djevojčicom zaobišla ga je u širokom luku. Djevojčica se osvrnula i hipnotizirano gledala u Andriju, sve dok nisu zamakle iza ugla. Andrija se nije micao nekoliko minuta. Graške znoja potekle su mu niz čelo, gole, neobrasle noge počele su drhtati. Andrija je bio nervozan.

— Pucaj, konju, dok sam u formi.

Tišina je grebuckala po ušima, valjda je potpisano nekakvo primirje ili su

starteri otišli na burek, ili im se nešto, ne daj Bože, dogodilo. Ako potraje, KARL LUIS — AMERIKA ostat će sam. Muče je izvirio kroz prozor birtije:

— Šta je, trkač? Glumiš poster?

— Otišli svi, nema 'ko puknut' početak trke.

Hazim se opet smijao da su se tresla stakla na birtiji. Muče je izvukao pištolj iz futrole, repetirao ga i dreknuo:

— Pozor!

Odjeknuo je pucanj, Andrija je poskočio i stuštio se niz ulicu. Trčao je i vikao:

— Jadna majko, nisam ušao u pucanj, jadna majko, nisam ušao u pucanj, jadna majko, nisam ušao...

Trčao je ko bez duše niz Titovu ulicu, a kada bi naišao kakav golf, još bi ubrzao. Davao je sve od sebe da stigne »zeca«, koji će ionako odustati u pola utrke i skrenuti u pokrajnju ulicu.

Zaustavio se kod Kvarnera i pogledao na sat. Sat je bio vrlo precizno iscrtan kemijskom olovkom.

— Osam minuta, dvadeset tri sekunde i sedamsto pedeset stotinki.

Upravo smo prisustvovali obaranju novog svjetskog rekorda. Pomjerene su granice ljudskih mogućnosti. Karl Luis je osoba prošlosti. Treba mu još osamsto hiljada metara do cilja.

Andrija skakuće, onda pravi sklekove, pa pregibe, odvezuje i zavezuje teniske, razvlači čarape. Opet se ukoči za visoki start, odnekud se iz velike daljine začuje rafal i Andrija počinje utrku. Staza je ista, ali se »zec« ne pojavljuje. To nije utrka za rezultat. Veliko je takmičenje, a Andrijina je zamisao da stalnim promjenama ritma izmori sve protivnike. Svakih pedesetak metara naglo zašprinta, zatim sasvim lagano trčkara, pa ubrzava. Već na polovini utrke lome se i odustaju jedan po jedan konkurent, od Amabunga Kibonge iz Bengazije, preko Čuen Laja sa Sejšelskih otoka i Roberta Smitsona iz Engleske. U trenutku kada počinje zaostajati Spasoje Milosević iz Bijeljine, Andrija iz sveg glasa viče:

— Će su ti sada tenkovi, Će ti je sada Mladić, ovo je, konju, Olimpijada, važno učestvovati, a pobijediće Andrija, Sarajevoooooo...

Pred birtijom Andrija započinje svoj posljednji šprint, a onda se, koliko je dug i širok, baca po asfaltu.

— Fotofiniš je pokazao, za treptaj oka i za vrh nosa, Karl Luis je čovjek prošlosti, Andrija, Sarajevoooooooooo...

Sva četvorica su izišla pred birtiju. Andrija se, izgrehan i poderane majice, dizao s asfalta. Hazim je iskolačio oči, zarumenio se kao dijete kad proguta zvečku i urlao od smijeha. Andrija se osmjehivao i

pozdravljao prisutne. Muče je nervozno počeo trljati ruke.

— Zaveži, majmune!

Hazim ga ili nije čuo ili se nije mogao prestati smijati. Muče mu je prišao, pogledao ga u oči, poskočio i glavom ga pogodio posred nosa. Potekla je krv, Hazim je sleđeno, poluotvorenih usta gledao Mučeta u vrh brade.

— Još jednom se nasmiješi i imat ćeš propuh u sljepoočnicama. Mali je za mene šampion, a ako je za tebe nešto drugo, bolje da nam se ne nađeš u blizini.

U trenutku kada je glava pogodila nos nestalo je Andrijinog osmijeha. Ozario se tek kada se sjetio džepa. Izvukao je papir, prišao Hazimu i pokazao. S jedne strane pisalo je KARL LUIS — AMERIKA, a s druge JA — SARAJEVO. Hazimom je prošla nekakva čudna drhtavica, protresli su mu se vrhovi dlačica na prstima, a papir se orosio s dvije-tri kapi krvi.

Nitko

Lako je, znaš, kad puca, misliš samo kako da ostaneš živ, sklanjaš to malo glave i tijela po ćoškovima, čekaš da prestane, živiš za svaki sljedeći trenutak. Ali kada prestane, vidiš što ti sve nedostaje, koliko se život ogolio i osamio i koliko ti zapravo fali da bilo gdje izvan ovoga grada živiš kao čovjek. Ja sam tako, još prvih mjeseci rata, shvatio da, ako ne dokažem što sam, neću moći dokazati niti da sam živ. Imao sam,

istina je, crno na bijelo da se zovem Josip Mihačević, rođen 23. 08. 1968. u Sarajevu od oca Josipa i majke Marije, rođene Kistić, ali ne mogavši dokazati što sam, nisam mogao dokazati ni tko sam i da li uopće jesam. Srbi koji drže ulaz u grad sigurno znaju da Srbin nisam jer Josipovih sinova Josipa među njima nema; manje je važno, ali se, eto, može spomenuti i to da ni za Muslimane nisam Jusufov sin Jusuf, no niti Hrvatima ne mogu dokazati da je Josipov sin Josip zapravo Hrvat ako im ne podastrem krsni list koji bi jasno pokazivao da je Josipov sin kršten u katoličkoj vjeri kao Josip, dakle da nije pravoslavni ili musliman, dakle da je Hrvat. A ako to ne dokažem, činjenica što sam sačuvao živu glavu postaje nedovoljna da bi se njome dokazalo moje postojanje.

Dragi don Luka, dugo sam se premišljao da li da vam se javim ovim pismom i iznesem svoj problem, pitao sam se što je ljudskoga bića nedostojnije, hodati svijetom kao ni svoj ni tuđi, ili se tek sada, kad je prigustilo i kad svi to čine, brinuti za svete sakramente i znakove pripadanja, pogotovu što mi to nikada prije nije padalo na pamet i što sam o Bogu i njegovom, za mene još uvijek neizvjesnom postojanju vodio računa samo u posebnim trenucima, onda kada mi je bilo jako teško, ili onda kada neku pojavu, pad zvijezde recimo, nisam mogao drukčije objasniti. Ali čak ni tada nisam mislio o davnoj odluci mojih Josipa i Marije da me u modernom duhu i mimo starih običaja ne krste. Ne tajim vam dakle to, Crkve sam se, dragi don Luka, sjetio tek kada sam u administrativnom smislu prestao postojati.

Molio bih Vas samo da mi odgovorite što da činim, možete li mi kako pomoći i bi li Vaša pomoć imala kakvog moralnog i duhovnog smisla. Ne

bih, naime, htio da me samo zbog spašavanja golog života uvedite u neke knjige u koje su drugi uvedeni dok je bilo vrijeme.

S poštovanjem

Vaš Josip

Dragi Josipe,

u ona vremena kojih se samo još knjige sjećaju ljudi su vjeri prilazili svojom svjesnom odlukom, dakle kao odrasli ljudi. S vremenom se to promijenilo, roditelji kršćani odlučili su da njihova tek rođena djeca isto tako budu kršćanima. Prva vremena bila su teška i krvava, opasna za one koji su vjerovali u Krista i njegove muke, dok je u drugim vremenima vjera kroz Crkvu dobila svoja široka prava i učinila ih manje krvavima, ali i dalje punima iskušenja.

Jedno od iskušenja leži u tome da se svako malo, na različitim prostorima, ljudi zapitaju — hoće li biti kršćani i držati se općeljudskih načela, pa i po cijenu vlastitih života, ili će se podrediti životinjskim nagonima. Na ovu dvojbu svatko odgovara sam, u skladu sa svojom vjerom i svojim ljudskim licem.

Iz tvoga pisma se vidi da zlo činio nisi niti si zlu sklon, nisi ubijao bližnje niti si o njima mislio kao o neprijateljima, pa te pozivam da me posjetiš, kad stigneš ili kad se dogovorimo, da porazgovaramo o tvojim

»administrativnim« i onim drugim, dubljim i važnijim problemima.

Do tada te pozdravljam i molim se za Tebe,

Tvoj don Luka

Poštovani don Luka,

davno sam primio Vaše pismo, ono me je ohrabrilo i pomoglo mi da izdržim sve što mi se dogodilo. Do moje su se ulice, noću i hinjski, probili četnici, ubijajući i paleći sve pred sobom. Iz stana sam istrčao u pidžami, bježao s narodom koliko me noge nose i stigao, evo, na drugu stranu svijeta, frontovima daleko od one naše zajedničke. Tu sam bez ičega svog, pa čak i bez one jedne potvrde koju sam vam spominjao. Sada više ne mogu dokazati niti to kada sam, gdje i od koga rođen. Odjenuli su me i nahranili neki dobri ljudi; pidžamu čuvam kao potvrdu, samo meni jasnu, a potpuno ludu, o svome prijašnjem postojanju.

Često Vas se sjetim jer znam da ste jedan od rijetkih koji mogu potvrditi moju nazočnost na ovome svijetu i upitam se jesu li moje tijelo i glava još nekome dovoljni da me smatra izvjesnim. Znam da je i u Kristovo vrijeme postojao popis stanovništva, ljudi su negdje bili zavedeni, u nekim knjigama evidentirani, nečijom riječju potvrđeni, i čini mi se da živim u situaciji koja je mnogo prije tog doba.

Nekada sam mislio da se o sebi nešto može slagati, da se mogu progutati ili spaliti svi dokumenti i izmisliti novo ime i drugi rod, ali sada

znam da to nije moguće. Plašim se smrti i mučenja, ali ih ne mogu lažima izbjegavati. Mislim da sam tu negdje, mimo knjiga i sakramenata, otkrio ključ vjere. Samo sam vam još to htio reći. Iako sam tako daleko, nadam se susretu.

Vaš Josip

Velečasni Luka, zovem se Marija Mihačević i pišem vam u povodu nestanka moga sina Josipa, posljednji put viđenog dan prije srpske ofenzive, u Ljubljanskoj ulici. Nakon toga mu se gubi svaki trag, nema ga na spisku zarobljenih, nema ga među onima koji su izbjegli u grad, nema ga, hvala Bogu, ni među poginulima, čak ga ne spominju ni glasine, kao da je u zemlju propao.

Javljam vam se nakon mjesec dana neizvjesnosti i nakon što sam sve pokušala i svugdje pitala. Vi ste mi posljednja nada, ako možete preko crkvenih veza saznati nešto o njemu, gdje je i je li živ. Da se možda nije prijavljivao nekom Caritasu, da nije možda viđen u nekoj grupi izbjeglica ili u nekom župnom uredu. Josip je visok i mršav, plavook, a u trenutku nestanka nosio je bradu, na lijevoj podlaktici ima tetovažu igraće karte, karo sedmice.

Sve dobro želi vam
majka Marija

Poštovana gospođo,

radosno vam javljam da je Josip živ. Prije nekog vremena dobio sam poruku od njega, ali je greškom zaboravio napomenuti gdje se nalazi. Kako je pismo išlo od ruke do ruke, tako mi ni donositelj nije istu stvar znao reći. Iz konteksta sam mogao shvatiti samo da je izvan grada i da je zdrav. Tako da nemate razloga za preveliku brigu.

Vašeg sina upoznao sam prije rata kada smo, za naše prostorije, u Lesnini kupovali namještaj. Jedan je ormar za tri centimetra bio širi od vrata. Josip ga je rastavio, a onda ponovo slijepio i sastavio. Tada sam vidio da ima zlatne ruke, a kasnije sam, u prigodama o kojima sada ne bih govorio, shvatio da ima dobro srce.

Vjerujući u najbolje, pozdravljam vas
don Luka

Na ruke gospodinu Luki D.
Upit Sto osamnaeste motorizirane brigade
Oznaka važnosti: Hitno!

Poštovani gospodine!

U predjelu brda Kalvarija, jugoistočno od Olova, u zoni odgovornosti naše brigade dana 15. 09. ove godine uhvaćen je muškarac, star između 25 i 30 godina, u maskirnim hlačama i bez vojnih oznaka, duge kose i

brade, bez ikakvih dokumenata, nenaoružan, koji za sebe tvrdi da je Josip Mihačević iz Sarajeva i da vi možete potvrditi njegov identitet.

Kako je dotični zarobljen u neposrednoj blizini neprijateljskih položaja, u prolasku kroz minsko polje i prikradanju našim crtama obrane, sumnjamo da je pripadnik neprijateljskih formacija. Pri isljeđivanju tvrdi za sebe da je Hrvat i da je tu zalutao. Kako zalutao, gdje je krenuo i odakle, na sva ta pitanja nema odgovora.

Poštovani gospodine, molimo vas da hitno odgovorite poznajete li čovjeka gore navedenog imena. Ovaj što je kod nas u zarobljeništvu, a predstavlja se kao taj, na lijevoj ruci ima tetoviranu karo sedmicu.

Ako na osnovi toga možda možete potvrditi njegov identitet, tražimo da pošaljete dokument kojim bi bilo potvrđeno da dotični postoji i koji bi otklonio mogućnost da je angažiran u četničkim formacijama.

Shvatite punu važnost ovoga dopisa jer je moguće da nam se u rukama nalazi srpski specijalac, kojeg bismo mogli zamijeniti za naše zatočene žene i djecu.

Pozdrav domovini!

zapovjednik Sto osamnaeste motorizirane brigade

brigadir Goran Dautović

Vreće

Kada je počelo u Bijeljini, Božo Z. je spremio sve stvari u kartonske kutije, poslagao ih u kombi i odlučio da, čim začuje prvi pucanj, obustavi biznis i spašava živu glavu što dalje od te lude zemlje i još luđe rijeke na kojoj i bez metaka stotinu puta samo što nije poginuo. Svakim je danom pravio sve kraće ture, nekada je niz rijeku išao i pedesetak kilometara, no sada mu se činilo kako ga iza svake okuke čeka streljački vod sa zelenim turbanima na glavama koji će pobiti i njega i te lude Engleze koji niti su čuli za rat, niti ih baš zanima koji i kakvi ljudi žive na obalama. Njima je važna samo rijeka, virovi, brzaci i stijene, važno im je uzbuđenje, osjećaj bliske opasnosti koji se pretvara u igru i smijeh. Da ne primijete kako je vožnja kratka, Božo Z. je počeo činiti ono što nije nikada prije: puštao bi turiste da stotinjak metara sami upravljaju splavom, da osjete kako rijeku ne mogu ukrotiti, kako im ona ne pripada i kako bi im bilo pametno da se što prije uhvate obale. Oni su, međutim, skičali kao prasci pred klanje, repetirali svoje nepromoćive videokamere i pokušavali zabilježiti svaki trenutak svog jedinog pravog životnog straha. Da ih je pustio, vjerojatno bi se porazbijali o litice i vjerojatno bi se i onda jednako smijali, nesposobni da prepoznaju vlastitu smrt.

Pred večer mu se učinilo da čuje nešto kao rafal. Istrčao je iz barake, zapahnuo ga je hladan zrak, načulio je uši i više nije čuo ništa osim dalekog planinskog zvuka motorne pile. Neko vrijeme se premišljao da li da sjedne u kombi i konačno ode, no na kraju je samo sebi obećao da je

sutrašnji dan stvarno posljednji i da se, bez obzira na pucnjeve, više neće igrati sudbinom.

Ujutro je Mitar L. dovezao Engleze: dva bračna para penzionera, plavokosog mladića kokošnjih prsa s naočalama i dva fotografska aparata te starijeg dugokosog muškarca i puno mlađu djevojku, oboje u izbljedjelom džinsu s ruksacima na leđima. Šutke ih je ukrcao na splav, oni su neprestance brbljali, a Božo Z. je pokušavao čuti puca li se tamo niz rijeku. No nije čuo ni pucnjavu, ni pijetlove, ni motornu pilu. To ga je plašilo.

Čim su zaplovili, muškarac je iz ruksaka izvadio buket umjetnih bijelih ruža, pružio ga djevojci, a ona je ruže bacila u rijeku. Potom su se zagrlili i započeo je dug poljubac. Penzioneri su pljeskali, mladić je prislonio objektiv uz debelo staklo naočala i, ne mijenjajući pozu, slikao dvoje zaljubljenih. Nakon preduge minute ispunjene hukom rijeke i zloslutnim škljocanjem aparata muškarac se odlijepio od njezinih usana i, ljuljajući se, primao čestitke. Djevojka je prišla Boži Z. i cmoknula ga u obraz. On se nije ni pomaknuo. Gledao je niz rijeku i razmišljao kako bi i kada priveo splav obali i objasnio Englezima da će danas, zbog nepredviđenih okolnosti, plovidba trajati kraće.

Muškarac je iz ruksaka izvadio veliku zelenkastu bocu, ogulio joj srebro s grlića, čuo se pucanj, Božo Z. se prenuo, a mliječnobijela tekućina suknila je prema nebu, u padu se miješajući sa zelenilom rijeke i gubeći se u njemu. Muškarac je jezikom kupio pjenu s grlića, namještao usne kao da će reći O i puštao da mu tekućina šiklja u ždrijelo. Potom je

pružio bocu djevojci, ona ju je tek liznula i pružila je prvom penzioneru. Štrcanje je već prestalo i sadržaj se smirio u boci kada je plavokosi dreknuo i prstom pokazao niz rijeku. Splav je upravo sustizao nekakvu vreću koja je, poput izobličienoga madraca punjenog zrakom, plutala koprcajući se u virovima. Svi Englezi pogledali su za mladićevim prstom, a malo zatim, nekoliko metara niže, pojavila se druga vreća, prst bubuljičavog istraživača pokrenuo se za njom, treća vreća je imala nogu i na nozi adidas tenisicu, prst je pošao za njom, izrazi lica počeli su se mijenjati, četvrta je plovila licem okrenutim prema nebu, lice je bilo žensko, razrezani vrat bjelasao se kao očišćena riblja utroba. Svi su Englezi u istome trenutku pogledali u Božu Z. Njemu su trnci silazili niz leđa i grozničavo je u svijesti pokušao naći odgovor, najprije za sebe, a onda i za njih. Potom se dugo mučio prevesti ga na engleski i podesiti što mirniji glas kojim će ga izgovoriti. S lica mu nije silazio nekakav blesav osmijeh koji je s tragom ruža na obrazu činio skladnu cjelinu.

— Plovimo niz rijeku historije — izgovorio je, zbunjen frazom kojoj nije znao značenje, ali mu je hrlila na usne i za sobom povukla drugu — splav se održava na nesreći moga naroda. Ovdje su Turci pri povlačenju s Balkana klali žene i djecu. Njihova tijela, evo, već stotinu i pedeset godina isplivavaju na površinu.

Djevojka je pokušavala zavući glavu pod muškarčevo pazuh, on je, blijed kao snijeg s dalekih brda, gledao Božu Z. Penzioneri su se zabavljali otkrivajući u vodi nova tijela. Plavokosi je pitao:

— Zašto ne očistite rijeku? Može doći do zaraze...

— Toliko je mrtvih da je rijeku nemoguće osloboditi od njih. Osim toga, kako bismo onda vama pokazali kakvo nam se zlo dogodilo.

Mlađi penzioner je nervozno odmahnuo rukom, pljesnuo plavokosog po ramenu i, ne gledajući Božu Z., rekao:

— Ne vjerujem da leševi mogu isplovljivati stotinu i pedeset godina. Tko zna što su ovi u stanju učiniti samo da poboljšaju turističku ponudu.

Plavokosi je sumnjičavo pogledao Božu Z., ovaj je slegnuo ramenima, mladić se ponovo uhvatio aparata i škljocao prema tijelima, kojih je bilo sve više.

Tog dana Božo Z. je kombijem prešao u Srbiju. Dok se vozio prema Užicu, razmišljao je o tim ljudima i onome što su zajedno vidjeli. Neka čudna mučnina valjala mu se niz jednjak, miješajući se s ledenim osjećajem sigurnosti. Ovo je Lazarov san, mislio je, vrijeme kada minareti urastaju u zemlju kao mrkve, a iz nebeskih visina čuju se crkvena zvona. Još koji kilometar i Božo Z. će povjerovati u ono što je govorio turistima.

Marija, Gospa od Zenice

Već je pala noć na Zenicu kada su trojica zalupala na vrata župnoga ureda. Fra Stipan ih je dva dana čekao. Nije sa sebe skidao habita niti

kad spava jer za takve goste nikada ne možeš biti siguran kada će naići. Rukom ih je ponudio da sjednu, jedan je odložio pušku, raskopčao šinjel i sjeo, a ona dvojica ostala su stajati.

— Došli smo završiti posao — onaj će što je prihvatio stolicu.

— Ne sjećam se da sam ja s vama šta i započinjao.

— Nisi s nama, al' jesi s državom, a to ti je danas, pope, isto.

— Ono što sam s državom započeo pošteno sam i platio. Zna to i taj što vas je poslao.

— Ne znam ja šta 'ko zna. Znam samo ono što mi se naredi i ono što vidim crno na bijelo, a ovdje, pope, piše da si državi dužan tri hiljade maraka.

— Onaj što ti je naredio ima i papir na kojem piše da nisam dužan i da sam pošteno platio. Sigurno se uhvatio za pogrešan džep kad ti je to davao.

Manji od one dvojice što su stajala uhvati se ko slučajno za kundak i, isto ko slučajno, okrenu cijev u fra Stipana. A sve gleda kroz prozor, fratra ko ne vidi. Vani svako malo bljesne rijeka od eksplozija negdje daleko, niz dolinu. Kliznu pogled i fra Stipanu, a onda i onom što je sjedio. Sobom se prosu šutnja. Trojica ljudi, svaki za svoj račun, u odbljescima su tražila nabujalu Bosnu. Četvrti, mali žuti jališaš kakve u mahali po pravilu zovu

Švabo, i dalje je gledao pred sebe. Ne bi mu jasna ni ta priča o parama, ni zašto sad pilje kroz prozor.

Gospin kip fra Stipan je naručio od Ante K. još prije rata. Ovaj ga je smišljao, vadio i lomio nekoliko puta. Blažena Djevica izgledala je čas previše obično, kao kakva Bosanka što iz Ilijaša dođe prodavati sir na tržnici, čas sasvim apstraktno i neprepoznatljivo, kao kakva Picassova skica opće žene. Ante K. nije imao predložak Marijina lika, nije ga htio tražiti na licima žena koje je poznao i susretao, nego je kao svaki tek probuđeni katolik htio u svojoj vjeri prepoznati njezino obličje. Ratno vrijeme mijenjalo je njegovu dušu, činilo je tjeskobnijom i svedenijom, tako da je Gospin lik od prvobitne ljepotice preko žene simbola na koncu dobio obrise neke daleke, astralne pojave, ženskoga lica koje, kada se gleda iz neposredne blizine, uvijek biva viđeno kroz gustu i ljepljivu bosansku maglu i oči kao polusklopljene, ugođene za strah i molitvu istovremeno.

Fra Stipan nije imao primjedbi na posljednji Marijin lik, kao što ih nije imao niti na one prethodne. Svaki put strpljivo bi podnosio Antina objašnjenja i u svako doba dana i noći pohodio atelje, bez pogovora prihvaćajući svaku kiparovu zamisao. Ante K. je pokušavao izmoliti prigovor, ali je redovito ostajao bez njega. Fratar je Marijino lice vidio kakvim ga je u tom času načinio umjetnik, ili ga je vidio sasvim drukčijim, toliko drukčijim da mu nijedan kipar nije mogao pomoći, te bi i svaka primjedba bila besmislena.

Po konačnu verziju kipa došao je vojni džip i odvezao je u željezaru. Fra

Stipan je s vojnim upravnikom dogovorio cijenu izlivanja Gospe u čeliku, no zaboravio je naznačiti termine. Marija se mjesecima nije vraćala iz ljevaonice, a upravnik je svako malo slao svoje habernose koji su fratru govorili o problemima u »procesu proizvodnje« Gospina kipa i iskali sve nova »materijalna sredstva«. Fra Stipan je šutke plaćao, nadajući se kako će jednoga dana umjesto mutnih i lažno ljubaznih tipova u rasparenim uniformama doći kamion s izljevenim kipom.

Kada mu je na kraju dodijalo čekanje, poslao je gradskom poglavarstvu dopis u kojemu je objavio datum otkrivanja Gospina kipa i, kao usput, naznačio kako će ceremoniji uz ostale uzvanike prisustvovati i bosanski provincijal. Drugi dan eto ti upravnika u Župni ured. Porasli su troškovi, kaže, i mora se platiti još tisuću marka. Fra Stipan opet bez pogovora prihvati, ali zatraži da najprije vidi Mariju u crkvenom dvorištu, a onda će platiti.

Tako i bi. Šestorica vojnika istovariše kip, a fratar se istoga trena zaputi u poštu i na račun »izvođača radova« uplati tisuću maraka, ali obračunatih u dinarima i po kursu gradske vlade.

Istu večer zazvoni telefon:

— Fra Stipane, nismo se tako dogovorili — bez pozdrava će upravnik.

— Reko si, Halile, tisuću maraka, i ja sam ti ih uplatio, a da nisam vidio kako će istovariti kip i hoće li ga na glavu il' na noge posadit'.

- Kako mi, bolan, možeš lagat'. Uplatio si tristo i to u dinarima.
- Uplatio sam tisuću i ni banke manje, po kursu koji, brate, nisam ja određivao.
- Znaš ti, pope, dobro kome i čemu taj kurs služi, a isto bi tako trebo znati gdje živiš.
- Znam ja to, Halile, bolje od tebe.
- E pa, ako znaš, što se onda ne vladaš kako Bog zapovijeda?
- Jok ja ćeš me ti učit' što i kako Bog zapovijeda i koliki je kurs marke za tebe, koliki za mene, a koliki na pijaci.

— Neka, neka, ja ti fino kažem da si mi dužan ovih sedamsto i još dvije hiljade maraka koje sam ti mislio oprostiti, al' sad ne mogu jer vidim koliko ti je stalo do zemlje u kojoj živiš i naroda koji te hrani.

Na otkrivanje Marijina kipa došli su svi viđeniji ljudi, pa i sam upravnik. Poljubio je fra Stipana u oba obraza, pare mu nije spominjao, ali je iste večeri poslao nove habernose koji su fratru prenijeli da je Halil jako ljut i uvrijeđen i da bi bio red podmiriti dugove i bog te veselio. Ispratio ih je bez odgovora, ali odlučan da ne plati više ništa.

Već koji dan kasnije Marija je postala predmetom zanimanja lokalnih novinara. Kao, zašto mi, dok nas oni ubijaju, dok siluju naše žene i kolju

nam djecu, puštamo da kako kome padne na pamet otkriva i postavlja obilježja njihove vjere gdje ih nikada nije bilo. A oni s druge strane fronte opet su objavili kako ono u dvorištu Zeničke župne crkve nije nikakva Blažena Djevica, nego je to Fatima, a fra Stipan je ovim dokazao da nije fra Stipan nego fra Suljo. I tko je vidio da Božja majka bude zabrađena ko božemiprosti kakva balijska bula. Fratar ni svojim ni njihovima nije ništa odgovorio, ali je kipara uhvatila panika; ionako nesiguran u sebe i u svoju viziju svetoga lika, počeo je strahovati nad svakom primjedbom i u svakoj u prvi tren nalaziti zrnice istine. Marija je postala prvo lice njegove noćne more, koja je od dana do dana, od primjedbe do primjedbe i od sna do sna mijenjala svoje predznake.

— Fra Stipane, ja bih išao odavde — kipar je jedne večeri iscijedio iz sebe.

— A gdje ćeš, moj Ante? Još prije koji mjesec govorio si mi da trebam nagovarati narod da oстане i ljutio se na mene što mu nisam htio savjetovati ni ovo ni ono, a sad su te zasvrbjeli tabani. Jesi li to našo izlaz i je l' te neko čeka?

— Hoću samo da idem odavde, strah me je drugih i samoga sebe, smučilo mi se ujutro misliti ovako, navečer onako.

— Da te nije 'ko drag nedajbože uvrijedio?

— Drag nije, fra Stipane, ali nedrag jest. I ovaj dan mi je muka živa, bez ikakve nade. Hoću izać' među ljude, da me ne poznaju i ništa me ne

pitaju. Ako se sutra isto bude ponavljalo, nestat će me, Boga mi.

— Moj Ante, razumijem ja tebe, al' ne može se po jednom danu život mjerit'. Ne može se ni po još jednom, i još jednom. Ako ti se ide, a ti idi, ja te opet neću ni nagovarati ni odgovarati, ali ako ti se učini, tamo gdje stigneš, da više nema ni tvojih loših dana ni tvoje loše zemlje ni tvojih pustih misli, zapamti da ti povratka više nema. Pa ti sad vidi šta ti je činit'?

Ante K. se oprostio s fra Stipanom, a da i dalje nije bio načisto sa sobom; niti mu se išlo niti mu se ostajalo. Marijin kip mu se, onako u noći, učinio kao živa silueta. Trgnuo se, mada nije osjetio straha. Možda prije blagost pred djelom svojih ruku, koje se na takav način odvojilo od njega da ga je uspjelo iznenaditi. Otišao je fićukajući melodiju Ko nekad u osam, koja uvijek tako fino prijanja uz noćne ulice rodnoga grada.

Otišao je na vrijeme, jer što bi fra Stipan s njime pred vojnicima koji išću da se plati ono što je davno plaćeno. Fratar se sjeti slučajem izbjegnute nelagode i bi mu drago dok je i dalje s onom dvojicom pogledom tražio rijeku. Na kraju se i mali žuti povede za njihovim pogledom, sve dok se ne prenu onaj, što je sjedio, pogleda u fra Stipana i veselo i čisto se nasmija.

Geograf

Svakog jutra, čim dođe na posao, snajperist koji vreba Ulicu kralja Tvrtka

ugleda starca u crnom odijelu, s kravatom boje usirene krvi, kako na uzici vodi malog crnog psa, i baš svako jutro pomisli kako bi bilo loše da mu on bude prva žrtva. A nakon što ispali prve metke sjeti se opet njega i obeća si da će ga ubiti na povratku. Prolaze tako dani, mjeseci i godine, mijenjaju se strijelci, ni jednom se ne puca u starca koji u sunčano jutro izvodi psa u šetnju, svaki poželi da ga ubije u povratku, no on se Ulicom kralja Tvrtka nikada ne vraća kući.

Umirovljeni profesor geografije Pavel Sokolovski (učenički nadimak — Post Scriptum) već četrdeset godina u isto vrijeme izlazi u šetnju i uvijek se vraća drugim putem. Sve te godine uza se ima malog crnog psa. Bivši učenici, koji su isto tako već u penziji, tvrde da je njegov pas star koliko i profesor, dok se oni razumniji čude kako Pavel Sokolovski među stotinama kudravih, repatih, šarenih mješanaca uvijek uspije naći malog crnog psa za šetnju.

Na zidu svoje sobe profesor geografije Pavel Sokolovski drži dvije zemljopisne karte svijeta, obje kupljene u knjižari »Mulabdić i sinovi« 1934. godine. U vremenima kada su se mijenjale državne granice, stare zemlje nestajale u plamenu i rađale se nove, profesor bi na jednoj karti crnim i crvenim tušem ucrtavao promjene, a drugu ne bi dirao. Ona je bila slika svijeta iz njegove mladosti, vremena kada je u Beču pred profesorskim korom i studentima obranio disertaciju o granicama Rimskog Carstva. Pavel Sokolovski je 1943. debelim crnim crtama uokvirio riječ Varšava, a 1945. riječ Dresden. Mogu oni sagraditi nove gradove, govorio je tad, ali im moraju promijeniti imena. Neumjesno ispisana riječ uznemirit će mrtve pod pepelom Pompeja.

Na kartama profesora Pavela Sokolovskog Bosna nije bila veća od nokta na malome prstu. Na proljeće 1992. je s lupom u lijevoj ruci i tankim crvenim flomasterom u desnoj iscrtao njezine granice. Te noći u snu se susreo sa svetim Petrom. Uplašeno ga je pogledao, pokazao na svoju pidžamu, sveti Petar je odmahnuo rukom i rekao kako još nije došlo vrijeme i kako je Pavelu Sokolovskom namijenjeno još puno važnih zemaljskih poslova, ali ga neizostavno već sad mora upoznati s jednim gospodinom. Taj gospodin imao je dugu bradu i ogromnu bijelu haljinu koja se vukla po zemlji. Kažiprst mu je dug i tanak kao bambusov štap. Iza leđa mu je karta svijeta s kontinentima i granicama koje su sličile ljudskom krvotoku. Starac je pokazao najveću zemlju na karti i izgovorio neko čudno, Pavelu Sokolovskom nepoznato ime. Ovaj je zaustio da nešto upita, no starac je već pokazivao drugu zemlju i izgovarao još čudniju riječ koja nije pripadala niti jednom jeziku koji je Sokolovski poznavao. Lutao je tako prstom od zemlje do zemlje, ponavljajući zaboravljene riječi. Neke zemlje imale su oblik zrnca pijeska, neke oblik kristala, a neke oblik suze. Takve države nikada nisu mogle postojati, pomislio je Pavel Sokolovski u svome snu. Posljednja zemlja koju je starac zagrebao prstom imala je prepoznatljiv oblik i znano ime. Starac ga je, već umoran, izgovorio kao onomatopeju uzdaha — Bosna. U tom se trenutku vratio sveti Petar, raširio ruke i rekao Pavelu Sokolovskom:

— Eto, to je tvoj važan zemaljski posao!

Sni se prekidaju na najznanimljivijem mjestu, čas prije nego što čovjek sazna ono važno. Nekoliko narednih noći Pavel Sokolovski je lijegao u

postelju odjeven u ispeglano odjelo i s kravatom boje usirene krvi. No svetog Petra i starca više nikada nije vidio.

Gradove koji su širom Bosne nestajali u plamenu Pavel Sokolovski nije mogao uokviriti crnim jer nisu bili upisani na njegovim kartama. Bilo je upisano samo Sarajevo, no ono je živjelo dok god je profesor svakoga jutra šetao svog malog crnog psa, mimo granata i snajperistova oka, vraćajući se uvijek Kranjčevićevom ulicom. S kraljem Tvrtkom vedro u novi dan, govorio je, a s tužnim pjesnikom u svoj nespokoj.

Jednoga dana spaljene su sve stare zemljopisne karte čuvane u gradskoj knjižnici. Pavelu Sokolovskom se stegnulo u grlu, kao da se zaklopila klopka za vukove koja je otvorena stajala od 1934. godine. Umjesto kravate boje usirene krvi svezao je crnu, uzeo je tuš i dugo uokvirivao riječ Sarajevo. Legao je na krevet, sklopio ruke na prsima, zatvorio oči i čekao. Tako je na kraju zaspao.

Probudio ga je sljedećeg jutra mali crni pas. Pavel Sokolovski je u čudu gledao životinju, potom se prenuo i otrčao do karte. Riječ Sarajevo je zaista bila uokvirena crnom, posmrtnom bojom. Stajao je tako i zbunjeno gledao u kartu; pokušao je osjetiti glad, i osjetio ju je, pokušao je čuti svoje srce, i čuo ga je.

Pavel Sokolovski je slegnuo ramenima, psu prikačio uzicu, pas je veselo mahao repom, vani su padale granate, snajperist se trgnuo kada gaje ugledao na nišanu, prinio je prst okidaču, no profesor je već zamaknuo za ugao. Muškarac i žena šetali su drugom stranom ulice držeći se za

ruke. Muškarac je pozdravio Pavla Sokolovskog, ovaj mu je mahnuo rukom i rekao: »A, evo, ide nekako, starački.« Žena je upitno pogledala muškarca, on je namjestio izraz lica kao da govori nešto jako važno:

— To je Post Scriptum.

Žena je začuđeno podignula pa spustila obrve i nije rekla ništa.